

LAMENNAIS ÉS A MAGYAROK*

RÉVÉSZ IMRE akadémikus

I. LAMENNAIS ÉS AZ „ORSZÁGGYŰLÉSI IFJAK“

Javában folyt már történetünk idején Pozsonyban az 1832—36.-évi diéta. A reformkor országgyűlései közül tudvalevőleg ez volt a legelső, amely már kibontakozott a pusztai rendi alkotmányvédelem s az azzal együttjáró meddő sérelmi politika korlátai közül s ha még egyelőre sok külső és belső gátlással is, érdemleges pozitív reformmunkába próbált fogni. A reformtörekvések egyrészt a válságba jutott feudális nagybirtok termelékenységének fokozására, kapitalizálódásának meggyorsítására s ezzel kapcsolatban a hazai ipar, kereskedelem, közlekedés fejlesztésére irányultak — másrészt, a liberális nyugati burzsoázia ideológiájának megfelelően, a jogi és kulturális felépítményekben próbáltak haladást elérni. Ennek megfelelően egyfelől a jobbágyok helyzetének javítása, általában az úrbéri kérdés, az adóreform, a vámpolitika, egyéb közgazdasági kérdések, másfelől a jogszolgáltatás reformja, a klérus túlhatalmának megtörése, a városi polgárság jogkiterjesztése, a nyelvkérdés és hasonlók állottak a középpontjában a rendi országgyűlések lassan dolgozó, elavult mechanizmusa miatt a végtelenségig elhúzódó tárgyalásoknak. Komoly eredményt e tárgyalások során már csak a két tábla és az udvar közti örökös feleselés miatt sem lehetett elérni; de méginkább nem azért, mert a végnélküli üzenetváltások mögött a törvényhozás tényezőinek áthidalhatatlan eszmei és érdekellentétei húzódtak meg. Az uralkodó és az őt irányító udvari körök nem voltak hajlandók tágitani a metternichi rendszer alap gondolatától: attól, hogy a magyar politika szabályozásában is csak a »Gesamtmonarchie« érdekei lehetnek irányadók, tehát Magyarországon bármiféle, akár közgazdasági, akár egyéb természetű reformot csak annyiban lehet megengedni, amennyiben az az összmonarchia érdekeit, elsősorban a dinasztikus politika szempontjából legfontosabb osztrák örökös tartományok érdekeit is szolgálja — minden ezen túlmenő reformtörekvést eleve el kell gáncsolni. Az uralkodónak és az udvarnak ez a lényegileg engesztelhetetlen álláspontja föltétlen támogatókra csak a főrendi tábla papi és világi tagjaiban talált, kevés kivétellel, mert ezek teljes érdekközöségben látták magukat Béccsel s korlátolt és nemzetietlen feudális önzésük

* A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1953. június 29-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás.

elvakulttá tette őket még a saját érdekeiket előmozdítani hivatott reform-eszmék iránt is. Az alsó tábla tagjai között viszont a bécsi politika már csak az egészen szűklátókörű s Bécs által egy vagy más módon lekenyerezett rendi elemek között talált föltétlen hívekre, — a nagy többség, bár önmagában is megoszolva, s később a kormány alattomos eljárásával (több megyei követ utasításának megváltoztatásával) jelentékenyen meg is apasztva, a reformok érdekében szállt síkra. A reformok hívei ekkor még legnagyobb részükben a Széchenyi-féle »szelid és convulsio nélküli« elgondolást teszik magukévá, központban az úrbéri kérdéssel s a kapitalizmusba átfejlődés legfőbb programpontjaival, amelyeknek fokozatos megvalósulása aztán szerintük automatikusan maga után vonná Magyarország gazdasági önállóságának kifejlődését, ami legbiztosabb alapja lehetne a politikai önállóság teljes kiépítésének is — mindenesetre tovább is a Habsburg-ház uralma alatt, csakhogy nem az örökös tartományokéhoz hasonló alárendelt kezelésben. De a reformok híveinek kisebbsége — amely a diétán a legmagasabb szellemi színvonalat s a leghatékonyabb politikai energiát képviseli —, már nem elégszik meg ennyivel. Ezek sem törekszenek még a Habsburg-kapcsolat felszámolására, az osztályviszonyokban ezek sem kívánnak még radikális változást előidézni s különösen a nemesi földbirtok tulajdonjogi viszonyait nem kívánják alapjukban megrendíteni még a közöttük leghaladóbb szelleműek sem. Azonban ezek már érzik a nyugati polgári haladás eszmevilágának sodró erejét s látják, hogy ennek az erőnek a magyar társadalom fejletlen és elmaradt viszonyai között sem lehet már sokáig ellenállani. Előttük állanak a júliusi forradalom mérsékelt polgári vívmányai, amelyek azonban a magyar viszonyok mértékével mérve mégis csak óriási ugrást jelentenek; előttük a kolera címén kitört hazai parasztforrongások rémképei és tanulságai; előttük a lengyel ügy, a maga hősi és tragikus fordulataival. És mindezekből ők nem azt a következtetést vonják ki, amit Bécs és annak hazai szekértolói : hogy Magyarországot a forradalmi eszmék és törekvések elől minden eszközzel, de legfőképpen rendőri terrorral és katonai nyomással el kell szigetelni. Hanem azt a következtetést vonják ki, hogy miután ez az elszigetelés egyfelől ugyis lehetetlenség, de másfelől a magyar haladásnak nem is áll érdekében : úgy kell a liberális burzsoa ideológia magyarországi érvényesülésének útját előkészíteni, hogy az forradalmi rázkódtatásokkal ne járjon, de viszont ne is csak a gazdasági alap fejlesztésére szorítkozzék, hanem egyidejűleg a felépítményekben is hozzon magával bizonyos nélkülözhetetlen változtatásokat.

A reformok híveinek ez a Széchenyihez és köréhez mérten jelentékenyen haladóbb szárnya, amint tudjuk, elsősorban Kölcsey és a fiatal Deák Ferenc szellemi vezetése alatt áll, de nagy befolyása van közöttük Bezerédj Istvánnak, Beöthy Ödönnek, Wesselényi Miklósnak, Palóczy Lászlónak és a bizonyos tekintetben legradikálisabb, köztársasági rokonszenvének és demokrata érzületének néha hallatlanul vakmerő kifejezést adó barsi követnek : Balogh Jánosnak is. Országgyűlési ellenzéki, küzdelmüknek igen nagy erőt ad az, hogy bár

tömegek nemcsak a jogtalan dolgozó nép, hanem a polgárság és a haladóbb szellemű szegénynemesség soraiból sincsenek országszerte a hátuk mögött: magában Pozsonyban mégis van egy, a törvényhozáson kívül álló, de a diéta tagjaihoz és működéséhez a legszorosabban kapcsolódó társadalmi erő, amely őket a küzdelemben támogatja s merész, olykor már a forradalmiságba is átcsapó reformszellemével újra meg újra előrelendíti.

Ez az erő nem más, mint az ú. n. »országgyűlési ifjúság«, amelynek a magyar diétákkal kapcsolatos szerepe tulajdonképpen már jól a XVIII. századba visszanyúlik, de amelynek a törvényhozás politikai légkörére való befolyása, mégpedig határozottan haladó irányban, először az 1832–36-i országgyűlésen válik komolyan érzékelhetővé.

Kik voltak és mik voltak tulajdonképpen ezek az országgyűlési ifjak, akiknek a soraiból, amint ismeretes, ez országgyűlés végén már a demokratikus és republikánus szabadságeszméknek egy dicső emlékü mártirja, a spielbergi börtönben megőrült *Lovassy László* is kikerült?

Állott az országgyűlési ifjúság elsősorban az ú. n. »kiskövetekből«, vagyis olyan jogvégezett, esetleg már hivatalban is levő fiatalemberekből, akiket a vármegyék rendeltek díjazással a maguk követei mellé, hogy az országgyűlésen végezzék azok mellett az írásbeli munkákat (a követjelentések másolatát, a hivatalos levelezést a vármegyével stb.). Állott másodsorban az ismeretes *jurátusokból*, vagyis olyan jogvégezett, de ügyvédi vizsgát még nem tett fiatalemberekből, akik az ügyvédi »cenzurára« készültek, de egyúttal a királyi tábla valamelyik bírāja mellett mint esküdtjegyzők (jurati notarii) is működtek. Ezek azért voltak jelen az országgyűlésen, mert a királyi tábla tagjai, mint ilyenek, hivatalból voltak tagjai az alsóháznak. Végül harmadsorban az országgyűlési ifjúsághoz számították az »*ablegati absentium*«-ot, a távollévő mágnások, főpapok és özvegy mágnásasszonyok képviselőivel megbízott fiatalembereket is, akik közül ezen az országgyűlésen már egy fejjel kimagaslik Kossuth Lajos. Valaki lehetett egyszemélyben kiskövet is, jurátus is, távollévő követ is; a legutóbbi kategóriának az alsó táblán joga volt ülésre és szólásra (bár ha a szólás jogával tényleg élt is, rossz néven vették tőle, mint a Kossuth legelső diétai szereplése is tanúsítja), de nem volt joga szavazásra. A kiskövetek és a jurátusok a diéta ülésein csak mint hallgatóság vehettek részt.¹ Tekintettel azonban arra, hogy ez a három kategória ezen az országgyűlésen addig hallatlanul nagy számban, mintegy ezer-ezerötszáz főnyi tömegben jelent meg s legnagyobb, de mindenesetre legértékesebb részében haladó és ellenzéki szellemű volt: egészen komoly háttérrel és hangerősítő jelentett az országgyűlési ellenzék reformtörekvései számára, amelyek iránt

¹ Az országgyűlési ifjak kategóriáinak ez ismertetését a következő mű nyomán adom: *Pompéry Aurél: Kossuth Lajos 1837–39-iki hűtlenségi perének története kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével.* Budapest, 1913. 57–58. lapok (a jegyzetben).

való rokonszenvét és a reformok aulikus ellenzői iránti ellenszenvét a diéta termeiben és azokon kívül is meg-megújuló zajos tüntetésekkel fejezte ki.

Semmi sem természetesebb ezek után, mint az, hogy Béceset az országgyűlési ellenzék szereplése általában, de az ifjak viselkedése különösképen is nyugtalanítja. Ennélfogva a diétának és a vele kapcsolatos mozgalmaknak állandó ellenőrzésére Pozsonyban is, de az ország egész területén is mozgósítja a maga hirhedt rendőri apparátusát, amelynek már akkor több mint félszázados dicstelen multja van s amely azóta technikailag folyvást tökéletesedett, értelmességben és eredményességben viszont egyre alábbhanyatlott. A diéta székhelyét, de az ország más, politikailag jelentős pontjait is a titkosrendőrök, kémek és a nem egyszer magas egyházi vagy polgári állásokat betöltő besúgók, az ú. n. »*confidensek*« egész hálózata lepi el. Ezt a hálózatot Pozsonyból az osztrák rendőrök gyöngye: az ügybuzgalommal és butasággal egyaránt tündöklő lovag *Ferstl Lipót* császári, később udvari tanácsos igazgatja, akinek hozzá méltó főnöke, *Sedlnitzky József* gróf, »rendőrminiszter« (pontosan: a legfőbb rendőri és cenzúrahivatal elnöke 1817—48. között) csak a pozsonyi diéta ellenőrzése céljából havi 1500 forintot bocsát rendelkezésére, utólagos elszámolásra. *Ferstl* elszámolásaiából² tudjuk, hogy a *Széchenyit* ellenőrző kém 20, a *Kölcseyt*, *Deákot* ellenőrző 10—15 forintot kapott havonként, az »ifjak casinójának« ellenőrzésére pedig — amiről rögtön szó lesz — havi 30 forintot fordítottak.³

Ferstl 1834. július 14-én jelenti először, hogy az országgyűlési ifjúság »excentrikus része« helyiséget keres egy »kaszinó« számára, amelyben komoly tanulmányokkal és megbeszélésekkel óhajtanak foglalkozni. Tervüket *Kölcseyt*, *Deák*, *Beöthy Ödön* melegen pártolják. Augusztus 5-én már úgy véli tudni *Ferstl*, hogy a klub »a legexaltáltabb koponyákból« verődik össze és kormányellenes célzata van. További jelentéseiben már a kaszinó üléseiben tárgyalt témákról is vannak bizalmas adatok, augusztus 15-én pedig azt jelenti, hogy *ezentűli információit az egyesület egyik tagjától fogja kapni*.⁴ Ez talán már ekkor, de 1835. áprilisától bizonyosan a hirhedt *Lapsánszky János* volt, egy elvetemült máramarosi jurátus, aki társainak bizalmával pokolian ügyes módon egy vagy

² *O. L. = Országgyűlési Levéltár* (Másolatok *Takáts Sándor* hagyatékából az *Országos Levéltárban*) 44—48. fasciculusk. A következőkben: *Ferstl*. — Itt jegyzem meg, hogy *Takáts Sándor: Kémvilág Magyarországon* c. kétkötetes műve (Bp. é. n.) az 1832—36. országgyűlésen történetekkel foglalkozik ugyan, de főként csak a Wesselényi elleni hajsza szempontjából; az ifjak ügyét alig érinti.

³ A pénz ekkori pozsonyi vásárló ereje kiténik egy érdekes adatból: ugyancsak a *Ferstl* nyomozói azt is kiderítették, hogy az Erdélybe távozó *Wesselényi Miklós* 1833. május elején a pozsonyi ligeti vendéglőben barátainak búcsúvacsorát adott, rántott csirkével, rettekkel, vajjal, borral s a 16 teríték együtt nem egészen 48 forintba került. Tehát az ifjakat ellenőrző közeg a maga 30 forintjából 10 napig bőven élhetett előkelő vendéglői koszton, szerényebben pedig egy egész hónapon át! A forinton általában a »Wiener Währung« schein-forintja értendő, nem pedig a »Konventions-Münze« pengő-forintja, amelynek valutáris értéke a W. W.-bankó-cédulának átlag két-, háromszorososa.

⁴ *Ferstl* 6271., 6298., 6307., 6313., 6314.. számok.

másfél évig vissza tudott élni s úgy juttatta őket 1836. tavaszán börtönbe, hogy magát is becsukatta és elítéltette velük együtt, de persze az előzetes megegyezés alapján a bécsi rendőrségnek gondja volt rá, hogy a színleges várfogságból őt »megbánás« és »jó magaviselet« ürügye alatt mielőbb kiemeljék s álnév alatt eltüntessék az örökös tartományokban, ahol hivatalt is kapott.⁵

A nehéz pénzekben mozgatott rendőri apparátus nagyképű s egyben vakis voltára jellemzően Ferstl ugyanabban az aug. 15-i jelentésében már arról is beszámol, hogy az ifjak miféle könyveket és folyóiratokat tartanak a »Lese-kabinet«-jükben s elmondja, hogy azok között egyetlen tiltott mű sincsen; a *Börne* egyéb művei megvannak ugyan, de a tiltottak (nyilván legelsősorban a híres forradalmi republikánus-demokrata szellemű Párizsi Levelek-re gondol) nincsenek meg. Mintha bizony az ifjaknak nem lett volna annyi magukhoz való eszük, hogy a tagok által bevezetett vendégek számára is nyitvaálló egyesületükben ne rakják ki közszemlére a rendőrileg üldözött haladószellemű, elsősorban párizsi eredetű irodalmat, — amelyet kéz alatt annál mohóbban faltak!

1834. szeptember 28-án jelenti azután Ferstl az ifjak aznap reggel tartott üléséről, hogy azon az egyik »berüchtigt« tag, a barsi Simon István, főnökének, Balogh Jánosnak ajándékaéppen ünnepélyesen átnyújtotta az ülés színeén az egyesület könyvtára számára Lamennais abbé »*Paroles d'un Croyant*« c. művének egyik német fordítását.⁶ Ez tényleg ragyogó felfedezés volt, illetőleg lett volna — hiszen egy olyan műről volt szó, amelyet akkor már három hónapja hajszoltak lázasan Európaszerte, mint legveszedelmesebb forradalmi kovászt, a Szent Szövetség érdekkörébe tartozó államok összes rendőrkapói, — ha a Ferstlék által nem is sejtett lesújtó valóság ezzel szemben nem az lett volna, hogy Lamennais hetek alatt világhírűvé vált művét, a *Paroles*-t alig harmadfél hónappal a megjelenése és alig néhány nappal a pápai elátkozása és indexretétele után a pozsonyi országgyűlési ifjaknak egy válogatott társasága már ismerte, megvitatta és kétségtelenül — hogy így mondjuk — »mellreszítta«.

Az országgyűlési ifjúság egyik legkiemelkedőbb tagja a jómódu sárosi dzsentricsaládból származó jurátus, a tehetséges és sokoldalúan művelt *Pulszky Ferenc* volt: később a forradalom és az emigráció diplomatája, a kiegyezés

⁵ L. Wertheimer Edé: *A jurátusok felségsértési póre 1834–1837*. Budapesti Szemle 133. kötet (1908). W. állítása szerint Lapsánszkyt csak 1835. áprilisa óta alkalmazták kémnek, viszont az 1834. aug. 15-i (6314. sz.) fentidézett Ferstl-jelentés az ifjak közül szerződötetett kémnek nem nevezi nevén, Wertheimer szerint tehát először egy másik ifjú vállalkozott volna erre az aljas szerepre, akit csak később váltottak volna fel Lapsánszkyval úgy, hogy az elsőnek a neve Wertheimer szerint »örök titok« marad. Tekintettel arra, hogy a Wertheimer által feldolgozott bécsi belügyminisztériumi akták egy része a Takáts-féle másolatokba nem került bele, a dologban nem lehet egészen tisztán látni, azonban benyomásom szerint egyes jelek arra is mutathatnak, hogy a kém elejétől fogva Lapsánszky volt, csak egy ideig elhallgatta Ferstl a nevét a jelentésekben, ma már nem világos rendőri megfontolásból. Ha két különböző személyről van szó, úgy nem lehetetlen, hogy az elsőnek talán Lapsánszkyknál sokkal előkelőbb származása vagy rokonsága lehetett s erre tekintettel tüntették el nyomtalanul a rá vonatkozó adatokat. *Lovassy Andor*, a László egyik unokaöccse, »*A bihariak*« c., Kolozsvárt 1914. megjelent könyvében határozottan, bár bizonyíték nélkül azt állítja, hogy a másik delator *Majthényi Hermann* volt.

⁶ *Ferstl* 6353. sz.

után 67-es politikus és inkább csak dilettáns, mint igazi tudós régész, aki a ferencjózsefi korszakban épp oly sikeresen el tudta feledtetni forradalmi múltját, mint amilyen kitűnően tudta kamatoztatni enciklopédikus műveltségét, világlátottságát és európai összeköttetéseit. A Magyar Nemzeti Múzeum, amelynek öregkorában főigazgatója volt, máig őrzi kéziratot naplóját, amelyet a húszegynéhány éves fiatalember a harmincas években jellemzőleg nagyobbára még *német* nyelven vezet.⁷ Ebben a naplóban 1834. július 10-i kelettel egy ilyen című magyar bejegyzés olvasható: „*Deák* terve egy felálitando [így!] egyesületnek« —, amely szavakból azonban a »Deák« szó sűrű, bár olvashatatlaná éppem nem tevő vonalhúzásokkal ki van törölve. Valószínűleg így kívánt Pulszky kedvezni Deák nevének, amikor már bizonyossá vált, hogy az egyesület szigoru rendőri ellenőrzés alatt áll, amely egyes tagjaira nézve kellemetlen következményekkel is járhat. A cím alatt lévő fogalmazvány, amint egyebűn is tudjuk, csakugyan Deáké⁸: őt kérték fel egyrészt az ifjak, másrészt liberális követársai az országgyűlési ifjak ezen, már magában ez iratban így nevezett »*Társalkodási Egyesület*«-e alapszabályainak megfogalmazására, amit Deák készséggel teljesített is, egyrészt mert vele tartó követársaival együtt nagyon is eljöttnek látta az időt arra, hogy az országgyűlési ifjuság elemei közül a legértékesebbek, a tanulni és művelődni vágyók ne a kártyaasztalok mellett töltsék meglehetősen sok szabad idejüket, hanem »a finomabb társalkodással, a társalkodási művelődéssel« törődjenek inkább s »a tudomány s tapasztalásbeli esmereteknek közlés és figyelmeztetés által lehető kölcsönös terjesztésével« foglalkozzanak. De másrészt kétségtelenül az is céljuk volt Deákéknak az egyesület megszervezésének előmozdításával, hogy ezáltal féket és ellensúlyt tegyenek az ifjak körében, elsősorban éppem a legműveltebbek között már erőteljesen jelentkező polgári forradalmi radikálizmusra s ne engedjék azt túlesapni a *saját* mérsékelt haladószellemű vonalukon, mert ezt a reformok ügyére — úgy, ahogyan azt ők maguk elképzelték és képviselték — végzetes következményekkel járhatónak gondolták. Ezért helyez az alapszabálytervezet nagy súlyt az egyesület összejöveteleinek *nyilvánosságára* (bár csak a tagok által ajánlott és bevezetett vendégekkel, akik között eleinte sűrűn megfordultak az üléseken a legkiválóbb és legünnepeltebb ellenzéki követek is — érdekes, hogy viszont Kossuth neve sem a tagok, sem a vendégek között soha nem szerepel a rendőri jelentésekben!)⁹ —, másrészt meg arra, hogy az

⁷ *A Széchényi Könyvtár* kéziratárában 1514. Quart. Hung. sz.

⁸ Azonos az *O. L. Praesidialia Canc.* c. gyűjteményében, a 2126/1834. számú iratesomóban található szöveggel.

⁹ Kossuth maga a pöre folyamán ismételt is nyomatékosan hivatkozott arra, hogy az ifjak egyesületével nem volt semmi kapcsolata. Pl. a Curiához szóló, már a börtönből írt fel-folyamodásában 1839. január 15-én nagyon erőlesen cáfolja a kir. fiscusnak azt az állítását, mintha ő az ifjakat állandó szellemi befolyása alatt tartotta volna. »Minő elvekkkel bírnak, minő doctrinát vallanak azon Ifjak? Azt az Alperes nem tudhatja, 's őket is személyesen részint tsak látásból, 's egy-kétkori történeti találkozásból, részint úgy sem ismérte.« Az alperes, mondja tovább, »néhány követ urak nagybetsű társaságát kivéve, az Orsz. Gyűlése alatt egészen el-

egyesület fő munkássága a tudományos önképzésben álljon. Minden ülésen »a társaságnak valamelyik tagja, aki erre önkényt ajánlja magát, valamely igazolt becsü honi vagy külföldi munka eránt figyelmeztetését vagy annak ismertetését és rövid kivonatát szóval vagy írásban elő fogja adni, mások ismét az olvasott munkák, a hallott és tapasztalt tárgyak iránt önvéleményöket olvassák fel; — végre mások a hazának ismertetését *akármely tekintetben* [Pulszky aláhúzása] tárgyzó értekezéseket készítenek, vagy valamely bémutatott munkát vesznek vizsgálat alá...«

Pulszkynak ez az alapszabály szövegét közlő naplóbejegyzése azt bizonyítja, hogy július 10-én már készen volt, nyilván hosszabb előzetes megbeszélések eredményeként, az egyesület egész terve, s a fürge rendőrség csak négy nap múlva ébredt fel arra, hogy már helyiséget is keresnek számára. De a naplóban *rögtön ezután*, ugyanazon levélen következő, július 18-i keletű németnyelvű bejegyzés mást is bizonyít. Ez a bejegyzés ugyanis a következő címet viseli: »*Recension von La Mennais Paroles d'un croyant*«. Aligha kétséges ebből, hogy az éppen csak megszületett egyesület egyik legelső összejövetelén, — — amelyen még nem volt ott a belső bitang, a »faux frère«, s amelynek tárgyalásairól ennél fogva a rendőrségnek még nem lehettek pontos értesülései — —, Lamennais-nek ezt a tüneményes gyorsasággal európai hírnévre jutott könyvecskéjét tették a Pulszky Ferenc referálása alapján tanulmány és megbeszélés tárgyává, — azt a művet, amelynek az ifjak Lesekabinetjében való ünnepélyes elhelyezéséről a bölcs rendőrség csak kerek két hónap múlva értesül s amelynek, mint majd alább meg fogjuk látni, a nádor, a helytartótanács és Reviczky Ádám gróf magyar udvari kancellár is csak augusztus második felétől kezdve, — — amikor már az ország egész területén olvassák — kezdik a nyomát bottal ütni.

Persze az, hogy a Paroles elejétől végig nem más, mint a zsarnok királyoknak s általában a királyság intézményének félelmes erejű ostromozása, és — noha egy akkor már rég idejét múlt vallásos köntösben — egy elszántan forradalmi demokrácia apokaliptikus izzású hirdetése, az elnyomott népek és kizsákmányolt néprétegek ügye mellett való hallatlanul bátor kiállás, a mennyei üdvösség misztikájának folytonos emlegetése közepette is az embersors földi megjavításának lázongó követelése —, mindez Pulszky nagyon óvatos ismertetéséből, legalábbis annak a naplóban olvasható fogalmazványából nem derül ki félreérthetetlenül. Pulszky már ekkor is, húszéves korában, az a körültekintő, sokrétű egyéniség, akinek egész későbbi reformkori, forradalmi és emigrációs pályafutásából ismerjük: hajlandó forradalmár magatartásra, sőt kockázatos

vonulva élt, az Ifjakkal általában soha sem társalkodott, még saját írnokait is személyesen hónapokig nem látta, ... 's általában az Ország Gyűlés alatt tanult s nem tanított...« Egykorú kézirat másolat, a Széchényi Könyvtár kéziratárában. A Fol. Hung. 1990. jelzetű fasciculus 671—672. levelein. Csak annyit ismert el a valóságnak megfelelően, hogy a Lovassy László apját, Istvánt, fia elfogatása után bizonyos ügyvédi tanácsokkal ellátta és kegyelmi folyamodványaiából egyiket-másikat fogalmazta.

kalandokra is, — de bizonyos hátsó ajtókat mindig nyitva tart a maga szá mára mágnásrokonságokkal is dicsekvő előkelő dzsentri családjának, majd később bécsi bankkapitalista familiába házasodásának hatása alatt.¹⁰

Pulszky azzal kezdi a Paroles ismertetését, hogy az emberiségnek is, éppúgy, mint az egyes embernek, megvan a maga gyermek-, ifju- és férfikora s ezeknek különböző vallások felelnek meg. A keresztyénség az emberiség *ifjúkorának* felelt meg a római birodalomban: »es war die Religion der Liebe und der Aufopferung für eine schönere Zukunft, die zarte entsagende Christusreligion«. Ámde az emberiség most már lassan belenő a férfikorba: »wir werden alle alt geböhren«. Az ember ennél fogva most már nem elégszik meg a másvilág reménybeli kárpótlásával a jelen gyötrődéséért, hanem ezen a földön is boldog akar lenni. »Und darum wanken jetzt schon die Grundpfeiler des Christentums, weil es dem männlichen Alter der Welt nicht mehr genügt.« Ahogyan Julianus császár nem tudta megmenteni a pogányságot, úgy ma már a keresztyénséget lehetetlen megmenteni: ideje kitelt, varázsa oda van. Helyét azonban nem száraz észvallás, nem a theophilanthrop^a¹¹ vagy a saint-simonismus álmódzásai fogják elfoglalni, hanem a *szabadság vallása*, amelyet már tulajdonképpen századok óta hirdetnek a legnemesebb és legmélyebb gondolkozású emberek, és amelynek országa most már közeleg. Ezt a vallást hirdeti, mondja Pulszky, Lamennais-nek ez a nevezetes könyve is, amely azonban nem annyira magának a szabadságnak, hanem a szabadságért való *vértanúságnak* az evangéliuma. Az egész könyv a jelenkor szenvedéseinek van szentelve s ezért rajta mély szomorúság vonul át: hiszen ahogy Krisztus meghalt a maga vallásáért, ezért az új vallásért meg egész nemzedéknek kell elpusztulnia. Majd röviden, de elég talpraesetten ismerteti Pulszky a könyv három fő témáját, amelyek — mondja egészen jó megfigyeléssel — háromféle hangon is vannak előadva: ítélet a zsarnokság felett, prófétai hangon, elmagyarázása az emberiség nyomora eredetének, egyszerű bibliai hangon, s végül a szeretet, a kölcsönös önfeláldozás dicsőítése János apostol hangján. Külön méltatja Lamennais-t, mint stilsztát: »der Gipfel der romantischen Poesie« — mondja stílusáról megint egészen helytállóan. Persze — fejezi be — az olyan észembereknek, akik előtt csak a puszta kétszerkettő az igazság, ez a könyv nem felel meg. De eléri a célját, ha minden országban csak néhány embert buzdít is fel önfeláldozó egyesülésre — mint ahogy, mondja, ez az ő értekezése is elérte a célját, ha másokat a könyv elolvasására felindít. Vannak ugyan, teszi hozzá egy utólagos betoldással, akik felróják a Paroles-nak, hogy nincsenek benne új eszmék.

¹⁰ »Életem és korom« c. ismert emlékiratának (I–II. kötet, Bp. 1884) egyik értéke éppen az, hogy a sok s részben megbízhatatlan öreges fecsegés közepette akaratlanul is igen őszintén jellemzi éppen ezt a kétarcúságát ifjúkorában s későbbben is. L. Lamennais-vel kapcsolatban az I. k. 63–64. lapjait. Az u. o. 440. lapon olvashatókról alább külön szólnunk. — *Szekfű Gyula a Magyar Történet V. kötetében* (Bp. 1943) több helyt foglalkozik röviden Pulszkynak ez ifjúkori szereplésével, naplójával és a Paroles ez évekbeli hatásával.

¹¹ Az »isteni emberbarátság«, egy, Franciaországban 1797. után felmerült, rövid virágzás után gyorsan letűnt fantasztikus deista valláskíséret.

De ezek nem gondolják meg, hogy a világon ma már semmi újdonság nem lehet a *formán* kívül : az arany is régi a föld méhében, mégis vernek belőle új pénzt.

Hogy a könyv elolvasására való buzdításnak *volt* foganatja, azt Pulszky-nak az ismertetése után rögtön következő naplóbejegyzése bizonyítja, augusztus 2-i kelettel. E szerint a könyv egyik első olvasója nem más volt, mint maga Kölcsey, aki azonban kifogásolta Lamennais »kozmpolitizmusát«, mondván, hogy valódi nagyság és tevékenység csak kicsiny szférában képzelhető; minél nagyobb a szféra, annál kisebb a szabadság, mert az egyik ország csak a másikkal rováására növelhető. Katonai erőre szükség van, ahol ez nincs, ott szabadság sincs. Alább majd meglátjuk, hogy Kölcseynek ez az ítékezése Lamennais Paroles-járól — föltéve, hogy Pulszky pontosan őrizte meg szavait a naplójában —, mennyiben megokolt; itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Paroles csak a *zsoldoshadseregeken épülő militarizmust* kárhoztatja, — de annál gyönyörűbb himnuszt zeng az elnyomott népek és néprétegek szabadságáért küzdő *néphadseregek* dicsőítésére, ami könyvének ma is egyik legmodernebbül ható fejezete.

Kölcseyt azonban Lamennais gondolatvilága eddigi tudomásom szerint nem foglalkoztatta tovább — sem a saját naplójában, sem egyéb írásaiban nem találtam ennek nyomát. De nincs tovább szó Lamennais-ról Pulszky naplójában sem : az őt jellemző kitűnő szimattal idején megérezhette, hogy nemcsak ezzel a veszedelmes könyvvel nem tanácsos túlságosan sokat foglalkozni, hanem magával a Társalkodási Egyesülettel is fokozatosan lazítania kell kapcsolatait. A Ferstl-jelentésekből részletekbemenően megállapítható, hogy Pulszkyt ugyan a rendőrség az ifjak egyik legveszedelmebb, legrosszabb szellemű korifeusaként tartja számon, — de viszont azt megnyugvással állapítja meg, hogy Pulszky az ülésekről egyre sűrűbben kimaradozik, sőt különféle címeken magából Pozsonyból is hosszabb időre eltávozik, majd még jóval a diéta befejezése előtt, végképen el is hagyja annak székhelyét. Példáját követte ebben az eloldozkodásban az egyesület számos tagja, úgy hogy a taglétszám már 1835. kora tavaszán a kezdetben több mint harmincről 9-re olvadt le — hasonlóképen az egyesület védnökségét vállalt nagynevű követek is egyre ritkábban jelentek meg annak ülésein. Kétségtelenül megérezték, hogy az egyesület körül egyre szorul a rendőrségi hurok, s egymásután hagyogatták magukra annak néhány legkitartóbb, legforradalmibb szellemű tagját, közöttük persze az aljas szerepét kitűnően játszó Lapsánszkyval, aki mindvégig nagy-szerűen félre tudta vezetni tisztalelkű, jóhiszemű ifjú társait.

A rendőri jelentések a Paroles-nak az ifjakra tett hatásával sokáig nem foglalkoznak ; de hogy erre a Ferstl-nyomozócsoport állandóan figyelemmel kellett, hogy legyen, az kétségtelennek látszik abból, hogy 1834. nyár végétől, amint már érintettük, megindul a Paroles ellen az országos közigazgatási hajsza. József nádor figyelmét ifjabb báró Eötvös Ignác alkancellár (Eötvös József hozzá nem méltó apja) hívja fel először a könyvre augusztus 8-án : vigyáztasson

ő fensége, nehogy a könyvet Magyarországra behurcolják, a mégis behurcolt példányokat pedig koboztassa el!¹² A nádor és Reviczky kancellár azután — megfelelően a köztük folyó állandó hatásköri féltékenykedésnek — egy darabig valósággal versenyt futnak a Paroles elleni hajtóvadászatban. Reviczky augusztus 20-án kelt nagy köriratában¹³ — melyet megfelelő szövegváltozatokkal, de lényegében azonos tartalommal több, főként pénzügyi közigazgatási főtisztviselőhöz, továbbá *Wirkner* Lajoshoz, a diéta folyamán legalávalóbb módon kémkedő (s ezzel öregkori emlékirataiban¹⁴ még el is dicsekvő) magyar udvari kancelláriai titkárhoz, valamint az összes érsekekhez és püspökökhöz intéz — nyomatékosan felhívja a figyelmet a címzettek előtt már ismertnek feltételezett Paroles veszedelmére. Őszerinte ez főként abban áll, hogy szerzője, aki katolikus pap, nyílt lázadást prédikál minden világi és egyházi felsőség ellen, és azt hirdeti, hogy a forradalom alaptanai lényegileg keresztyének, tehát minden olyan állami rend és emberi jogviszony, amelyik ezekkel a forradalmi tanokkal ellentétben áll, nem más Lamennais szerint, mint a Sátán munkája. Pedig éppen ellenkezőleg, a Paroles a Sátán munkája, »höllisches Machwerk« (amiben a magyar kancellár csak főgazdájának, Metternichnek rögtön a könyv megjelenése után kialakított véleményét ismétli meg).¹⁵ Belátható tehát, folytatja Reviczky, milyen veszedelmek támadhatnak belőle, ha magyar és egyéb hazai nyelveken is terjeszteni kezdik. Meg kell ezért akadályozni Magyarországra behurcolását, gondosan átvizsgálni a külföldről érkező könyvsomagokat, nyomozni magyar, vagy egyéb hazai nyelveken fölmerülhető fordításai után. Sürgős jelentés küldendő minden, a könyvvel kapcsolatos gyanús jelenségről. A magas klérus tagjait külön is ájtatosan figyelmezteti a kancellár, micsoda borzalmas tanítása az ennek az istentől elrugaszkodott papnak, ennek a hamis prófétának, mintha a világ megváltója azért jött volna emberalakban a földre, hogy széttörje az emberi szolgaság bilincseit. Külön kéri az érsek és püspök urakat, ne foglalkozzanak és az alájuk rendelt papságot se engedjék foglalkozni ennek a legnagyobb mértékben veszedelmes, eretnek könyvnek nyilvános és hangos cáfolásával, mert ezzel csak tovább terjesztik annak rettenetes mérgeét; hanem inkább fordítsák minden igyekezetüket arra, hogy a nép előtt rejtve maradjon az emberi szellemnek ez az elvetélt pokoli szülötte. Az érsek és püspök urak a leggondosabban figyeltessék meggyéküket, nem bukkant-e már fel ez

¹² O. L. Náadori iratok. *Protocollum Actorum ad Politiam et internam Regni Hung. Securitatem spectantium*, 1834. 233. sz. aug. 8-i kelettel.

¹³ *Praesid. Canc.* 1016/1834.

¹⁴ *Élményeim*. Pozsony, 1879. L. a 67—69. és 92—93. lapokat. (Egyidejű német kiadása is van »*Erlebnisse*« címen.)

¹⁵ »*C' est un criminel si jamais il en fut, »infernal ouvrage*« írja felháborodottan Lützwow római osztrák követnek 1834. május 16. L. *Ahrens, Liselotte: Lamennais und Deutschland* Münster i. W. 1930. 266. lap. Már itt megjegyezzük, hogy a Paroles 1834. április 30-án jelenik meg Párizsban, XVI. Gergely »*Singulari nos*« kezdetű encyklikája, mely a könyvet a legerősebb kifejezésekkel elítéli, 1834. június 25-én kelt és július második felétől vált általánosan ismertté, addig azonban a könyv már, eredetiben és fordításokban, a példányok százezreiben terjedt Európaszerte.

a könyv valahol, nem adják-e kézzől-kézre a liberálisok, nem árulják-e dugva a könyvkereskedők, nincsen-e már magyar fordítása is.

Most tehát hónapokig tartó országos hajsza indul meg a Paroles után. — aminek azonban a közigazgatás és a rendőrség szempontjából felettébb lehangoló végeredménye csak annak megállapítása, hogy a Paroles az egész országban vidáman terjed. Liberális nemesi és polgári körökben kézzől-kézre adják francia és német szövegeit, és már valószínűleg foglalkoznak a magyarra és más hazai nyelvekre fordításával is. Maga a kancellár Wirkner jelentése alapján, néhány nappal az előbb idézett nagy köriratának kibocsátása után¹⁶ már azt véli tudni, hogy Kossuth Lajos magyarra fordította volna a Paroles-t és ez a fordítás nemcsak Pozsonyban forog közkézen, hanem Erdélybe is eljutott. Ez, minden eddigi hiteles adatunk szerint, vakhír volt, jellemző a hivatalos köröknek még a falevél zörgésétől is rettegő idegességére (maga a kancellár is kételyét fejezte ki a hírral szemben). Kossuth a Paroles-t, ha talán készült is lefordítani, *tényleg* sohasem fordította le, aminthogy, mint már érintők, az országgyűlési ifjak egyesületével sem tartott fenn megállapítható kapcsolatot; minden idejét az Országgyűlési Tudósítások írása és szerkesztése vette igénybe, a mellett egy, a protestáns vallásüggyel foglalkozó nagyobb munkálaton is dolgozott, amellyel el is készült, de kinyomatni sem a hazában, sem a külföldön nem tudta, az őt pozsonyi működésének kezdete óta fokozódó gyanakvással figyelő legmagasabb kormányzervek és rendőrhatalóság közbelépése folytán. De a nádor szeptember 6-án még rá is dupláz Reviczky jólétesülttségére, amikor ehhez írt levelében arra figyelmezteti, hogy a Kossuthén kívül van ám már a Paroles-nak másik magyar fordítása is, amelyet állítólag *Orosz József* jurátus (Kossuth munkatársa az O. T.-ban) készített, *Harsányi Pál* ablegatus absentium segítségével: ezt akarják Lipcsében vagy Hamburgban kinyomatni. Reviczky a következő napon (szept. 9.) fel is kéri magát Metternichet, akadályozza meg, hogy ezt a fordítást külföldön kinyomják, »wiewohl ich — teszi hozzá alig leplezett iróniával a nádor felé — Ursache habe, an der Wahrheit dieser Notiz zu zweifeln«; Wirknert pedig ugyanakkor szigorú bizalmassággal utasítja, nézzen a mélyére nagyon óvatosan ennek az egész dolognak s jelentsen róla.¹⁷

Valójában mindedig nincs nyoma annak, hogy a Paroles-ból az országgyűlés folyamán ismert nevű ember tollából fordítás készült volna (pedig Kossuthon kívül még Wesselényit is gyanúsították ezzel!). Alább fogunk foglalkozni a Paroles-nak a diéta *utáni* években és évtizedekben keletkezett fordításaival, de már itt megjegyezzük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára valóban őriz »*Egy hívő szavai*« címen egy kéziratot fordítást, amelyre névtelen szerzője ezt írta rá: »*Pozsonyban elkezdődött s Homonnán elvégződött*

¹⁶ L. *Viszota Gyula: Kossuth Lajos trout hírlapjai*. Budapesti Szemle 206. kötet (1927) 246. lap. (A Praesid. Canc. 1376/1834 alapján.)

¹⁷ *Praesid. Canc.* 1442,1834. — Ezt Vízota is megemlíti i. m. 247. l. jegyzet.

*Julius utolsó napjaiban 1836-ik Esztben.*¹⁸ A fordítás elejétől végéig igen hiányos, elnagyolt, pontatlan, az utolsó fejezetet már egészen el is hagyja; látszik, hogy a fordítóra csak maguk a mondanivalók tettek hatást, Lamennais kivételes stílusművészete egyáltalában nem fogta meg. Az egész annyira pongyola, elhányt, sietős munka, hogy arra kell gondolni: valaki a szöveget a francia eredetiből vagy talán inkább valamelyik német fordításból egy bizalmas körben többeknek egyszerre, csak úgy kapásból, rögtönözve diktálhatta le magyarul, s az így készült másolatokat adogatták aztán tovább. Az alább említendőkkal összefüggésben kétségtelennek látszik, hogy ez a fordítás, vagy inkább csak nagyon szabad átírás az ifjak körében keletkezett, de ott már nem volt befejezhető; a végét ismeretlen szerzője, de semmiesetre sem Kossuth, Zemlénben csapta össze három hónappal az országgyűlés bezárása után.

Annak azonban, hogy a Paroles az ifjakat s általában a pozsonyi diétai liberális köröket a legnagyobb mértékben érdekelte és izgatta, s elsősorban őrajtuk keresztül kezdette a hatását szertesugároztatni a hazában, van egyéb érdekes bizonyossága is. *Gerzon Antal*, a máramarosi kamarai adminisztrátor a kancellárnak (előbb említett köriratára válaszul) már 1834. szeptember 2-án azt jelenti Máramarosszigetről, hogy *a két Asztalos Pál* — az apa Máramaros megye lemondott követe, a fiú, akit Ferstl szintén figyeltet és exaltáltak nevez, az ifjak körének egyik tagja — Pozsonyból magával vitte Szigetre a Paroles híret — mint Gerzon egy későbbi jelentéséből kiderül, az egyik német fordítását is —, és az idősebb Asztalos, aki maga is húz a liberális irány felé, úgy nyilatkozott a könyvről Gerzon előtt, hogy nem kell attól olyan nagyon félni, mert a művelt osztályokra nem lesz hatása, a nép meg úgy sem érti meg, — ellenben bizonyos, hogy az arisztokrácia a demokráciának kell, hogy tegyen némi engedményeket; »dann werden alle Theile beruhigt«.¹⁹ De nem is kellett a Paroles-t olyan nagyon dugdosni, mert szeptember 6-án Pestről a kancellár már arról is jelentést kap²⁰, hogy Heckenast és Kilian könyvkereskedők a Paroles eredeti francia szövegét és hamburgi német fordítását széltére árulják; általában nincs tiltott könyv — írja rezignáltan a pesti confidens — amelyet ebben a két könyvkereskedésben, de elsősorban a Heckenast-félében meg ne lehetne kapni, hiszen Heckenast elődje, a most már Lipsésbe áttelepedett Wigand még *házzaltott* is a tiltott

¹⁸ *Akad. kéziratár*: Egyh. és Bölcsellettud. 4-rét. 23. szám; 32. elég sűrűn béirt levélen.

¹⁹ *Praesid. Canc.* 1512/1834. és 1740/1834. *Ferstl* 5925. sz. Az idősebbik Asztalos Pál (szül. 1796) reformpárti politikai meggyőződése miatt került szembe vármegyéjével s ezért kellett lemondania. Később váltótörvényszéki ülnök volt. Fia (1816–1849) 1847–48-ban máramarosi követ, 48–49-ben Huszt város egy. képviselője, a baloldal lelkes tagja, Kossuth odaadó híve. A felelős magyar minisztérium a kir. tábla bírójává nevezte ki, később Erdély egyik tábori biztosa lett, itt halt meg 1849. márc. 11. hirtelen jött betegségben. L. *Nagy Iván*: *Magyarország családai címerekkel* I. Pest 1857. 71–72. — A Révai-Lexikon s Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. kötetében a név- és tárgymutató egynek veszi a kettőt. Az ifjabbik A. P. 1847–49-ki szereplésére — amely méltó az egykori országgyűlési ifjúhoz — számos becses adat található K. L. Ö. M. XI. XIII. és XIV. kötetében.

²⁰ *Steinbach Ferenc*, a tartományi biztosságok országos főigazgatója (Mérey Sándor, a volt kir. személynök) mellett működő »directoral-fiscalis« jelentése *Praesid. Canc.* 1513/1834.

könyvekkel! E lesújtó valósággal szemben csak azzal tudja vigasztalni magát és a kancellárt a confidens, hogy hiszen a Paroles hamburgi német kiadása maga a legjobb ellenméreg, mert el van látva J. A. W. Neandernek, a berlini egyetem pietisztikus protestáns egyháztörténészének az egyház és az állam viszonyáról szóló »jószellemű« fejtegetéseivel, valamint alkalmas lexikoni és ujságszemelvényekkel, amelyek a Paroles-t és szerzőjét a megfelelő kritikai világitásba helyezik, — tehát ennek a kiadásnak (amelynek egy példányát a kancellár számára mellékli is) még egyenesen kívánatos a terjedése! A kitűnő confidens nem látván tovább az orránál, természetesen nem veszi észre a hamburgi Hoffmann & Campe könyvkiadó-cég ügyes kereskedői trükkjét, amely Neandernek a Paroles megjelente előtt két évvel tartott jámbor egyetemi előadásai, illetőleg azoknak a Neander tudta és engedélye nélkül egy »Kollegheft«-ből átírt részlete, meg a lexikoni és lapszemelvények közlésével egyszerűen félre akarta vezetni — mint látjuk, teljes sikerrel — a könyv után szaglászó német és osztrák rendőrkopókat.²¹

A könyv azután hol itt, hol ott bukkan fel, főként az ország keleti és északi részein, városokban és földesúri kastélyokban egyként: terjedésében valószínűleg nagy részük volt az épp ezeken a területeken nagy számmal lappangó, a rendőrség és a közigazgatás által folyvást üldözött, de a magyar nemesi kiváltságok szárnyai alatt mégis eléggé bántatlanul meghúzódhatott lengyel forradalmi emigránsoknak (Lamennais-nek a lengyel forradalom ügyéhez való szívbéli kapcsolódásáról később lesz szó). Püspöki és egyéb besugók — köztük a rosszlelkű Hám János, ekkor szatmári püspök is — buzgón jelentgetnek egy darabig róla; Bélik Józsefet, a szepesi püspököt főképp azt bosszantja, hogy a könyvet Liptóban zsidók terjesztik és protestánsok adják kézről-kézre; viszont egy becsületes katolikus ember, amikor a papjától megtudta, hogy erre a könyvre pápai ítélet súlya nehezedik, annak szeme előtt dobta tűzbe!²² A jelek azonban arra mutatnak, hogy a közigazgatási és rendőri hatóságok — látva a hajsza hiábavalóságát — túlságosan még sem feküdtek bele a könyv üldözésébe; nincs adatunk rá a vonatkozó nagyszámú aktákban, hogy pusztán a könyv olvasása vagy terjesztése miatt büntető eljárás indult volna egyesek ellen, vagy akár csak arról, hogy valahol nagyobb mennyiségben koboztak volna el belőle példányokat. A végén alighanem megállapították, hogy ez ellen az istencsapása ellen épp úgy nem tudnak hathatósan védekezni, mint a kolera ellen 3—4 évvel azelőtt.

De annál nagyobb gondot okozott a rendőrségnek az országgyűlési ifjak egyesülése, amelyről Ferstl hiába remélte azt 1835. tavaszán, hogy taglétszámá-

²¹ A kiadás címe: »de Lamennais Worte eines Gläubigen vollständig übersetzt und mit kritischen Materialien begleitet. — Vorangestellt ist die Lehre vom Verhältniss des Christentums zum Staat nach einem Vortrage J. A. W. Neanders, als Anleitung zur Würdigung der Lehren des 'Gläubigen'«. Az előszó, amely valószínűleg magától a névtelen fordítótól való, félrevezető ügyességgel van megfogalmazva. Kelte Hamburg, 1834. július.

²² Bélik jelentése Szepesvárról 1834. október 22. Praesid. Canc. 1762/1834.

nak leolvadása következtében rövidesen fel fog oszlani. Valójában az történt, hogy az egyesületben beállt a szakadás a mérsékeltebb és óvatosabb, lassanként oldózkodó többség, meg egy elszánt, forrófejű kisebbség között, amely francia mintára, kifejezetten forradalmi klubbá akarta átszervezni az eredetileg igen ártalmatlan olvasó és önképző egyesületet. A minta, ahogy a rendőrség kezdettől fogva sejtette, leginkább a »*Société des droits de l'homme et du citoyen*« akart lenni, amely 1833-34-ben — amíg a reakció szét nem zúzta — igen széleskörű politikai tevékenységet fejtett ki Párizsban és a vidéken. Vezetői a burzsoa értelmiség magukat jakobinus utódoknak valló köréből kerültek ki; volt egy opportunistá szárnya, amely csak propagandára akart szorítkozni s egy forradalmi szárnya, amely fegyveres fölkelés előkészítésére törekedett.²³ Maga ez a körülmény bizonyos hasonlóságra mutat az ifjak egyesületével.

Ferstl 1835. január 30-án azon sopánkodik, hogy tulajdonképpen már az év legelején királyi parancs volt készen az egyesület feloszlatására, de ezt nem foganatosították annak megfontolása alapján, hogy a rendi ellenzékét fölingerelné a dolog, súlyos alkotmányserelmet látnának benne, mert az ellenzéki követek felfogása szerint az ő immunitásuk kiterjed a mellettük alkalmazott ifjakra is (akik között, mint már említettük, egyébként is vannak »távollevők követei«). Tehát nincs más hátra, mondja Ferstl, mint éberren tovább figyelni az ifjak tevékenységét és a kellő időben elgátolni az ultraliberális elvek terjesztését elsősorban a felnövekvő ifjúság között — ámbár azt még maga ez a buzgó és korlátolt főrendőr is úgy látja ebben a jelentésében, hogy Magyarországon »das ursprüngliche Feudalsystem« a közeljövőben jelentős megrázkódtatásokat fog szenvedni s ezt a folyamatot teljesen megakadályozni bajosan lehet.²⁴

Az ifjakra nem is csaptak le egészen az országgyűlés végéig. Célszerűbbnek látták, hadd higgyék a maguk naívságában, hogy őket az országgyűlés árnyékában semmi veszedelem nem érheti — és közben csak hadd szaporítsák a terhelő tényeket és a bűnjeleket! S ezek az 1835. év folyamán csakugyan alaposan fel is szaporodtak. Tavasszal és nyáron egymást érték az egyesület ülésein a már leplezetlenül republikánus és antiklerikális előadások és kifakadások, a sajtószabadság korlátozása miatti háborgások és hasonlók. Augusztus 8-án és 18-án ifjabb Pázmándy Dénes (a szabadságharc képviselőházi elnöke, aki azonban 1848. decemberében rútul elhagyta a haza ügyét) és a később börtönre ítélték egyike, Tormássy János (a békésvármegyei főorvos fia, apai és anyai ágon református lelkészek ivadéka) tartottak élehangú felolvasásokat.²⁵ Az előbbi azt fejtegette, hogy minden uralkodó a gonosz szellemmel áll kapcsolatban; Magyarországot csak a köztársaság és a népuralom tehetné boldoggá. Az oligarchákat és a papokat egyszerűen el kell söpörni. Az utóbbi, Tormássy

²³ L. F. V. Potyemkin: *A júliusi monarchia Franciaországban* (1830—1848). A SzK(b)-Pártfőiskolájának anyaga, Bp. 1951. 7—9. lapok.

²⁴ *Ferstl* 6537. sz.

²⁵ *Ferstl* 6903—6903a, és 6915—6915a számok.

a lengyel kérdés fejtegetésében ütött meg hasonló hangokat, mondván, hogy mivel Magyarországnak egymagában nincs elég ereje ahhoz, hogy segíteni tudjon magán, más népekhez kell fordulnia s azokkal fognia össze ünnepélyes esküvessel: »szabadság vagy halál!« Más nyilatkozatok is elhangzottak ekkortájt az egyesületben, amelyek még nyiltabban a *forradalmi aktivizmusra* buzdítás szellemét lehelték; de arra sem ekkor, sem később nem talált adatot a rendőri ellenőrzés és nyomozás, hogy az aktivizmus tettekben vagy épp szervezkedésben megnyilatkozott volna.

Csak az bizonyos, hogy ez év októberében azután a legradikálisabb szellemű tagokból, — akik nyilván sejtelemmel sem bírtak arról, hogy jóformán minden lépésüket figyelik, és minden elejtett szavuk rendőri fülekbe jut — kijegecedett a teljes felbomlásnak indult nagy egyesületnek egy kis fiókjá, amelyet Ferstl »*Juraten-Verein 2. Klasse*«-nak emleget. Ezek, élükön a két Lovassyval (a másik Ferenc volt, László unokatestvére) és Tormássyval, üléseiket az esti és az éjszakai órákban tartják, vörös sipkában, s október végén és november elején két rettenetes előadást rendeztek röviddel egymásután. Pongrácz Bonaventura, az egyik barsi kiskövet, az azon év tavaszán meghalt Ferenc császár király pokolraszállásáról tart igen épületes felolvasást. Ferenc számára, mondá, Napoleon tartotta készen a pokolban a helyet: hiszen az ő fiát Ferenc mérgeztette meg. Az öreg fősátán Ferencet apjának, II. Lipót-nak kíséretében fogadja. Az ördögök előszámlálják Ferenc szörnyű bűneit és tudtára adják örök büntetését. Majd bezárják egy vaskalitkába, ahol térdenállva elkezd énekelni a *Kyrie-eleison-t*, azután elalszik. De felébred, amikor a mennyből (!) nagy fényességben megjelenik neki Napoleon »szent árnya«. (Pongrácz Bonaventura, úgy látszik, minden republikánizmusa mellett olyanforma Napoleonrajongó is volt, mint Béranger vagy Victor Hugo!). Ferenc összetett kézzel, jajveszékelve könyörög segítségért Napoleonhoz, de ez fűgét mutat neki és eltűnik. Ezután az ördögök kivallatják Ferencet, mit tett népei boldogítására. »Mindenekelőtt — vallja Ferenc — dúsan megfizettem a papokat, mert ezek tanítják és prédikálják a sátán hatalmát s a neki járó tiszteletet és imádatot.« De vall arról is, hogy 130 millió forintot költött spiclikre, akik között volt alkalmazva 30 szép nő is — közben ő maga egy színésznővel csalta a feleségét! Mikor aztán a vallatásnak vége, Ferenchez Rudnay Sándor hercegprímás jön látogatóba: ott éneklük mind e mai napig kézenfogva az ismeretes szolozsmát: »*Libera me Domine de morte aeterna!*«

Ez a felolvasás azonban már csak halvány és kissé erőltetett visszhangja volt egy másik, pár nappal azelőtt tartott éjszakai ülésnek, amelyről Sedlnitzky fölterjesztéséből tudunk. A szoba közepén ekkor egy fátyolborította asztal állott, rajta feszület és egy edény vérrel. Fölötte Ferenc császárnak a mennyországból kiűzött lelke volt látható. Az asztal körül titkos tanácskozássra összegyűlkezve ültek Ferdinándnak, az új királynak, több főhercegnek és Metternichnek, meg Reviczky grófnak a személyesítői. »Mindeniknek sorjában ki kellett a

vérrel telt edényt ürítenie, ami a legkülönösebb beszédek kíséretében ment végbe, melyek a tudomány és gondolatszabadság ellen irányultak és oda céloztak, hogy a királyok, úgy, mint hajdanában, félistenek legyenek. Miután még Metternich kijelentette, hogy a fejedelem csak akkor uralkodhatik szerencsésen, ha a hóhért választja első miniszterének, Ferenc császár szelleme őt megáldotta. Mire ez el is tűnt és a többször kiürített edény, dörgés és villámlás közepette, ismét vérrel telt meg. Ezzel az ülést berekesztették.«²⁶

Wertheimer e jelenet előadása kapcsán közli Sedlnitzky ama megjegyzését is, hogy az így eljátszott »allegória« nem egyéb, mint »szemlátomásti nyomorult utánezata annak a fölötté aggályos és szégyenletes vízióknak, mely Lamennais abbé joggal tiltott *Paroles d'un Croyant* c. művében méltán lázítja fel minden tisztességes ember jóérzését.« Wertheimer egyúttal, aki bár igen erősen dinasztikus érzésű jogász és történétíró volt, először derítette föl aktaszerű bizonyossággal Lapsánszky aljas szerepét,²⁷ kétségbevonja, hogy Lapsánszky mindig igazat jelentett, mert szerinte a jelentések sok olyan dolog elkövetésével is vádolják az ifjakat, melyek az egyesület alapszabályait kidolgozó Deák Ferenc »előkelő ízlésének« nem feleltek volna meg. Függetlenül attól, hogy a spicli mekkorákat lódított a nagyobb hatás kedvéért s a bővebb jutalom reményében, azt meg kell állapítani, hogy Deák Ferenc ekkor már rég távortartotta magát az egész egyesülettől, annak ettől a forradalmi fiókjától különösen, — ami pedig az »előkelő ízlés« illeti, az ifjaknak éppen nem volt rossz ízlésük, mert ehhez a dramatizált éjszakai előadáshoz mintául csakugyan az irodalmi remekszámba menő *Paroles* egyik legfélelmetesebb ragyogású fejezetét választották, a XIII.-at (a legelső kiadásban még XII.), amelyet itt a mű legalkalmasabb jellemzésül, teljes szövegében bemutatok :

»Zordon-sötét éjszaka volt ; csillagtalan égbolt nehezült a földre, mint valami fekete márvány sirkő.

Semmi nem zavarta ennek az éjszakának csöndjét, csak valami különös zaj : valamiféle könnyű szárnyshogás, amelyet olykor hallani lehetett vidék

²⁶ *Ferstl* 7036a, sz. V. ö. Wertheimer i. m. 30—33. lapjaival. A Takáts-hagyatékban levő Ferstl-jelentések közt, amint már említettük is, nem található meg mind azok az adatok, amelyekre Wertheimer hivatkozik, mint részben magától Ferstl-től, részben Sedlnitzkytól származó jelentésekre. Ebből is, más hiányokból is az állapítható meg, hogy az ifjak ügyére vonatkozó egyes fontos jelentések, amelyeket Wertheimer még használhatott, eltűntek még a Takáts-féle másolatok elkészülte előtt, (mert itt a darabok folyó számozása hiánytalan).

²⁷ Azonban Lovassy István 1837. január 17-i keletű, a kir. Táblához intézett folyamodványát (mely alighanem Kossuth fogalmazványa) már a K. Papp Miklós *Történeti Lapok* c. folyóiratának II. (1875.) évfolyama közölte s itt a folyamodó (1077. l.), a nyomozás adataira hivatkozva már nyíltan és határozottan beszél az »elkárhozott lelkű« Lapsánszky »delator« és »agent provocateur« szerepéről, sőt a kir. fiscus más »lélekvásárlás« kísérleteiről is az ifjak elleni eljárás során. — Érdekes, hogy éppen a Lapsánszky János ügyében hozott kir. táblai ítéletben — amelyet a *Történeti Lapok* III. (1876.) évfolyama közöl — van szó a vádlott terhére egyebek közt arról is, hogy a nála fogatosított (persze színleges) »házkutatás« forradalmi szellemű iratokat talált ; egyebek közt voltak ott »sermones . . . proprio ejus pugno excepti, velut summe impius in Deum et sacram Regiae majestatis Personam blasphemus, atque thesibus omnem socialem ordinem convellentibus referti . . .« (175. l.). Ezek elsősorban a *Paroles*-ből merített szemelvények, vagy azoknak utánezatai lehettek.

és városok felett. És ekkor a sötétség még sűrűbb lett : az emberek azt érezték, hogy a szívük összeszorul, ereiken pedig hideg borzongás fut végig.

Feketével bevont, vörösés fényel megvilágított teremben hét bíborruhás, koronázott fejű férfi ült hét vasszéken.

A terem közepén embercsontokból rakott trón emelkedett. A trónnak a lábánál egy felfordított feszület szolgált zsámolyul. A trón előtt pedig ébenfa asztal volt, az asztalon egy edény, habzó piros vérrel telve — és egy emberi koponya.

A hét koronás férfi töprengőnek és szomorúnak látszott ; mélyen bennülő szemükből olykor sárgáskékbe játszó tűzfény lobbant fel.

Az egyik felállott, tántorogva közelített a trónhoz és lábát rátette a feszületre.

E pillanatban tagjai megreszkettek és úgy látszott, már-már elájul. A többiek mozdulatlan nézték — meg sem moccantak, de homlokukon megjelent valami kifejezhetetlen vonás, a szájuk pedig mosolygásra húzódott el, — de ez a mosoly nem volt emberi.

Akkor az, aki már ájuldozott, a vérrel telt edény után nyúlt, töltött belőle a koponyába és megitta.

És úgy látszott, hogy felerősödik ettől az italtól.

Fejét felemelte, s tompa hörgéssel kiáltás szakadt fel melléből :

Átkozott legyen Krisztus, aki visszahozta a földre a szabadságot!

És most a többi hat koronás férfi mind egyszerre felállott és mind egyszerre ugyanúgy kiáltották :

Átkozott legyen Krisztus, aki visszahozta a földre a szabadságot!

Ezután pedig visszaültek vasszékeikre, és az első így szólt :

Testvéreim, mit csinálunk, hogy elfojthassuk a Szabadságot? Hiszen a mi uralmunknak vége, ha az övé megkezdődik! A mi ügyünk közös : adja elő mindenki, amit jónak lát.

Ami engem illet, az én tanácsom ez : lám, Krisztus eljövetele előtt ki állhatott meg előttünk — az ő vallása lett vesztünkre! Töröljük el hát Krisztus vallását.

És erre mind azt felelte : Így van. Töröljük el.

Ekkor egy másik ment oda a trónhoz, fogta az emberi koponyát, vért töltött belé, megitta s aztán így szólott :

Nemcsak a vallást kell eltörölni, hanem a tudományt és a gondolkodást is : mert a tudomány azt akarja megismerni, amit hogyha megtudnak az emberek, az miránk nézve nem jó ; a gondolkozás pedig mindig kész rugódozni az erőszak ellen.

Erre mind azt felelte : Így van. Tehát töröljük el a tudományt és a gondolkozást.

Most egy harmadik is úgy tett, mint az előző kettő, és így szólt :

Ha majd az embereket visszasüllyesztjük az állati sorba azzal, hogy elvesszük tőlük a vallást is, a tudományt is, a gondolkozást is, — akkor valóban sokat tettünk, de még mindig lesz tennivalónk.

A baromnak még vannak veszedelmes ösztönei és hajlandóságai. Arra van tehát szükség, hogy egyik nép se értse a másiknak a szavát, nehogy az történjék, hogy amikor az egyik panaszkodik és mocorog, a másik még kísértetbe essék utánozni őt. Be ne jusson hozzánk kívülről még egy hang se!

Erre mind azt felelte : Így van. Be ne jusson hozzánk kívülről még egy hang se.

Egy negyedik meg azt mondotta : Minekünk megvannak a magunk érdekei és megvannak a népeknek is a maguk érdekei, de azok ellentétesek a mieinkkel. Hogyan fogunk ellenállani, ha a népek majd összefognak, hogy a maguk érdekeit megvédjék mivelünk szemben?

Támasszunk visszavonást, hogy uralkodhassunk. Vigyük végbe, hogy minden tartománynak, minden városnak, minden legkisebb emberi lakóhelynek az érdekei ellenkezzenek a többi lakóhelyek, városok, tartományok érdekeivel.

Eképpen majd mindnyájan gyűlölni fogják egymást és eszük ágában sem lesz, hogy ellenünk összefogjanak.

Erre mind azt felelte : Így van! Támasszunk visszavonást, hogy uralkodhassunk ; hiszen a népek egyetértése minekünk halálunk lenne.

Most egy ötödik egymásután kétszer töltötte meg vérrel az emberi koponyát s kétszer itta ki azt — és így szólt :

Én helybenhagyom mindezeket a módokat : jók azok, de nem kielégítők. Barommá tenni az embereket — ez helyes ; csak hogy ám tartsátok is ezeket a barmokat félelemben, retentsétek el őket irgalmatlan ítélkezéssel, szörnyű kínos büntetésekkel, — ha azt nem akarjátok, hogy a barmok előbb vagy utóbb felfaljanak benneteket. Minden jóra való uralkodónak a hóhér az első minisztere.

Erre mind azt felelte : Így van. Minden jóra való uralkodónak a hóhér az első minisztere.

A hatodik pedig így szólt :

Én elismerem a hasznát a gyors, kikerülhetetlen és szörnyűségesen kínos büntetéseknek. Ámde vannak erős lelkek és vannak kétségbeesett lelkek is : ezek dacolni tudnak az ilyen kínokkal.

Ha tehát ti az embereket kényelmesen akarjátok kormányozni, szerezetek nekik elpuhító kéjeiket. Mi az erénynek nem vehetjük hasznát, mert az erény az erőt növeli, minekünk pedig inkább fogyasztanunk kell az emberek erejét, — hát tegyük őket kótyagossá!

Erre mind azt felelte : Így van. Tegyük őket kótyagossá, hadd merüljön ki az erejük, az erélyük, a bátorságuk.

Ekkor aztán a hetedik is ivott az emberi koponyából úgy, mint a többi — és a feszületen taposva, így beszélt :

Nem akarunk többet tudni Krisztusról. Legyen örök harc ő közte és mi közöttünk, életre-halálra.

Csakhogy akármilyen módon akarjuk elszakítani tőle a népeket, hiába erőlködünk. Mitévők legyünk hát? Ide figyeljete! Minekünk a Krisztus papjait kell megnyernünk földi javakkal, ranggal és hatalommal.

És akkor ők majd Krisztus nevében azt fogják parancsolni a népnek, hogy engedelmesek legyenek mihozzánk mindenben — akármit csinálunk is, akármit rendelünk is.

A nép pedig hinni fog nekik és engedelmeskedni fog lelkiismerete parancsára, — így a mi hatalmunk szilárdabb lesz, mint valaha.

Erre mind azt felelte : Így van. Nyerjük csak meg a Krisztus papjait.

Ekkor a termet megvilágító lámpa hirtelen kilobbant s a hét férfi a sötétben elvált egymástól.

És én hallottam, amint egy Igaz Emberhez, aki ebben a pillanatban ott virrasztott és imádkozott a kereszt előtt, így szólott egy szózat : Közeleg az én időm, Csak imádj engem és ne félj semmitől.«²⁸

Ebből tehát nyilván kiderül, hogy a Paroles hatása az ifjak lelkében közel másfél év alatt nemcsak nem aludt ki, hanem az arra legfogékonyabbakban folyvást izzóbbá vált. De már ekkor, úgy látszik, Bécs céltudatosan engedte (sőt Lapsánszky útján talán egyenesen ugratta) bele az ifjakat egyre merészebb nyilatkozatok tételébe, hogy az országgyűlés bezártáig minél több kompromittáló anyag gyűljön egybe s azontúl rögtön le lehessen csapni rájuk. Ez, amint tudjuk, meg is történt 1836. májusában, miután megelőzőleg március 28-án még Lovassy Ferenc egy utolsó nagy fejtegetést tartott a titkos ülésben arról, hogy a nép föltétlen szuverén az uralkodók felett : azok elkergethetők, bűnvádi eljárás alá vonhatók, kivégezhetők, — ami megtörtént másutt elégszer, az megtörténhetik Magyarországon is, csak fel kell az alattvalókat a hűségeskü alól oldozni, amire Magyarországon különös szükség van.²⁹

Kétségtelennek látom, bár pozitív adatokkal eddig nem tudom bizonyítani, hogy az ifjak egyik legnagyobb bűnéül Lamennais könyvének a hatását rótták fel.³⁰ A kormány elrettentő példát akart statuálni — viszont nehéz

²⁸ Az alább ismertető okokból a Paroles-nak egyetlen olyan magyar fordítása sincs, amely nyelvtanilag megbízható és mai irodalmiságú volna. Így ezt és az összes következő szemelvényeket (Lamennais egyéb munkáiból is) a magam fordításában adom.

²⁹ *Ferstl* jelentése *Wertheimernél* i. m. 33. l. *Ballagi Géza* írja (aki még nem tud Lapsánszky sötét szerepéről), hogy Lovassy Ferenc a nádori levéltárban fekvő jelentés szerint ilyen nyilatkozatot már néhány héttel azelőtt is tett a pozsonyi Várhegyen egy fogadóban. *A Magyar Nemzet Története IX. köt. A nemzeti államalkotás kora* 427. l.

³⁰ Lovassy István, amikor fia László és ennek »noka testvére« (Lovassy Mihály fia) Ferenc ügyében 1836. december 8-án a kir. Táblához folyamodik és már ez alkalommal kifejzi

helyzetben volt, mert a forradalmi szellemű fiatal emberek egy részének (Pázmándy, Pongrácz stb.) előkelő családi vagy egyéb összeköttetései, a rendi ellenzék részéről hatalmas támogatói voltak, ezek ellen tehát vádat sem emeltek; letartóztatásba Lapsánszkyt kívül végre is csak a két Lovassy és Tormássy János került. Ezekre sem volt azonban rájuk bizonyítható a Martinovicsééhoz hasonló összeesküvés szervezése, ami fej- és jószágvesztéssel járhatott volna; Lovassy Ferencet elítélték ugyan, de a vizsgálati fogságban töltött idő beszámításával azonnal szabadlábra is helyezték; Tormássy János kapott másfél évi börtönt és Lovassy László tíz évi várfogságot, amelyből az utóbbit csak elméjének megbomlására tekintettel engedte ki 1840-ben az amnesztia, hogy azután csöndes örülként még több mint félszázadig éljen otthon, egy kis bihari faluban.

Ennek a nemes áldozatnak szörnyű sorsa méltán szerepelhetett volna Lamennais könyvének rémületes látomásai közt — a zsarnokokról és azoknak áldozatairól szőtt apokaliptikus képekben. A világhírű könyvnek és szerzőjének ez az első és legjelentősebb magyarországi hatása ilyen tragédiába fult.

II. LAMENNAIS, AZ EMBER, A POLITIKUS ÉS AZ ÍRÓ

Ugyanazon az 1834-i őszön, amikor a szegény Lovassy László és társai lelkét már megperzselt a Lamennais könyvéből kicsapódó misztikus forradalmi láng: egy velük egyívású magyar fiatal ember, akit *Liszt Ferencnek* hívtak, vendége volt az abbénak az akkor még meglévő kis bretagne-i mezei jószágán, La Chênaie-ben, ahol időnkint köréje gyűltek bizalmas barátai és rajongó csodálói, hogy tőle a maguk irodalmi, művészi, közéleti tevékenységéhez gazdag és sodróerejű inspirációkat kapjanak.

Liszt tudomásunk szerint az egyetlen magyar ember, aki Lamennais-vel személyes érintkezésben állott s vele huzamosabb ideig bizalmas kapcsolatot is tartott fenn. Erről a kapcsolatról s Lamennais-nek Liszt eszmevilágára

gyanúját Lapsánszky delatorsága felől, sorra veszi és egymásután cáfolja a László fia ellen felhozott vádak. Ezek legvégső pontjaként ezt mondja s egy későbbi keletű felfolyamodásában majdnem ugyanazon szavakkal megismétli: »Végre még elő mutattattak a' Vádlottaknak bizonyos napkeleti Parabola forma firkálatok holmi írók munkáiból össze fértzelve... szabad légyen egész szerénységgel megjegyezni, hogy a' vádlott Ifjakat sokkal józanabb értelemmel áldotta meg az Isteni gondviselés, mintsem olly ostobaságokat magokénak ismerhetnének.« Egykorú kéziratos másolat a Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Fol. Hung. 996. jelzetű fasciculusban két példányban, sőt egy harmadik példányban a Fol. Hung. 1990. jelzetűben is. Az O. L. Vörös Antal-gyűjteményében, a 229. sz. a., a »Kossuth nótapörc« c. kéziratgyűjtemény II. kötetében, a 61—222. sz. lapokon szintén megvan a periratok egy része. De sem a kir. táblai ítéletben (1837. febr. 27.), melyet a hétszemélyes tábla már néhány nap mulva változatlanul helybenhagyott, sem egyéb ügydarabokban nincs sem a vád, sem a védelem részéről olyan hivatkozás — a fentiekén kívül — amelyben a Lamennais tanulmányozására való kifejezett célzást, vagy éppen a Paroles egyenes megemléstét lehetne találni. Maga Vörös A. sem tesz erről említést kísérő jegyzeteiben, noha nyilván látszik, hogy az ügyet s az ifjakat jól ismerte. A perbeli eljárás titkossága s egyéb törvénytelenégei valószínűvé teszik, hogy a jelenleg hiányzó ügydarabok s elsősorban azok, amelyekből L. hatására több világosságot lehetne deríteni, már ekkor eltűntek, bár az sem lehetetlen, hogy máig lappanganak. A kevéssel utóbb szintén perbefogott Kossuthnak és környezetének megint csak nem állhatott érdekében idevonatkozó dokumentumok megőrzése.

és művészi oeuvre-jére tett hatásáról alább fogunk valamivel bővebben szólni.³¹ Most itt csak azért említjük meg, hogy szemléltessük: mekkora és milyen sokszínű kisugárzását mutatja Lamennais gondolatainak és írásművészetének, hogy egy távoli országnak politikai pályára készülő és meglehetősen egyoldalú műveltségű ifjait éppúgy tudta vonzani és lángragyújtani, mint ahogyan magához tudott mágnesezni egy, már a világhír felé induló fiatal művészt, aki bár ugyanazon távoli ország fiaként, akkor már évek óta Párizsban élt, sok minden iránt érdeklődve, de csak a művészet és a szerelem örömei iránt érezve igazi odaadást.

Az abbé már az öregkor küszöbére érkezett akkor, amikor a Paroles egy csapásra világhírhez juttatta. De személyiségének, gondolatainak és kifejező művészetének varázsa még töretlen volt mindazok iránt, akiknek lelkéből rokon hangzatokat tudott kicsalni az ő szellemének gazdag hangszerelése. Különös ember volt s már a Paroles megjelenéséig is különös életpályát futott meg, azután még inkább: a római egyház elszánt és nagytekintélyű védelmezőjéből Rómának s általában mindenféle történelmi és egyházi kereszttyénségnek elszánt, félelmes ellensége lett; alapjában magános esztétalake egyre nagyobb szenvedéllyel fordult a politikai és társadalmi forradalom eszméi felé; és aki legjobban rokonlelkek válogatott kis körében érezte magát, szinte átmenet nélkül lendült a nagy emberközösség, a dolgozó és szenvedő tömegek ügyének profétikus szószólójává.

Érdekes, hogy származásából és neveltetéséből ilyesféle indításokat nem hozott magával — sem arra, hogy az egyházi tekintélynek legyen fanatikus védelmezője, sem arra, hogy a forradalomnak váljék viharadarává.

1782. június 19-én született a bretagne-i Saint-Malo-ban (ugyanott, ahol a nála 14 évvel idősebb Chateaubriand, aki egyideig erős hatással volt szellemi fejlődésére s mindvégig jó kapcsolatban is állott vele). Családjának neve eredetileg *Robert* volt, az ő keresztneve pedig *Félicité*, bizalmas rövidítéssel »Félic.³² A család a jómódú középpolgári rétegbe tartozott: apjának jömenetelű hajófelszerelő műhelye volt, s öröklött és szerzett vagyonára támaszkodva éppen a nagy forradalom előestéjén, 1788-ban, már társadalmi emelkedést is tudott elérni: XVI. Lajostól nemességet kapott s attólfogva »*Robert de la Mennais*« lett a család neve (a breton »*menez*« vagy »*mennais*« szó irodalmi franciául a.

³¹ A Liszt—Lamennais-kapcsolatról külön is közzétettem egy vázlatos tanulmányt a *Kodály-émlékkönyvben* (Bp. 1952. 111—123.) A bővebb dokumentáció végett odautalok, de megjegyzem, hogy csak a kötet megjelenése után figyelmeztettek szakértő oldalról arra, hogy a 121. lapon, az 1. pontban előadottak nem *egy*, hanem *két különböző Liszt-műre* vonatkoznak. A »De profundis«, amelyről az 1835 jan. 14-i levélrészlet szól, nem azonos a »Lyon«-nal, hanem töredékben maradt más mű (Raabe P. általam ott felhasznált Liszt-könyve a művek jegyzékben 668. sz. alatt említi). Örülök, hogy tévedésemet legalább e helyt kiigazíthatom.

³² A nagyon vallásos bretonok nemcsak Máriának, hanem más női »szentek«-nek nevét is adják férfiaknak, így kapta L. is Felicitasnak, az őskeresztény vértanúasszonynak a nevét. Nem tudtam megállapítani, hogy rávonatkozó egyes, főleg enciklopédikus jellegű írások honnan veszik *Hugues* = Hugó keresztnevét. Eddig nem láttam, hogy ő maga az irodalomban bárhol használta volna, de családja és bizalmasai is mindig csak a becéző »Félic« néven emlegették.

m. »*montagne*«), ebből lett a Félicité és testvére által használt »De la Mennais« név, amelyet maga az abbé, hogy élete nagy fordulatának külsőleg is kifejezést adjon, 1837-től kezdve már demokratikus egyszerűséggel »*Lamennais*«-nak ír, s a név ebben a formában lesz világhírűvé.³³

Hét hónapra született, öt éves korától anyátlanul felnőtt, egész életén át beteges, gyöngye idegzetű, apró, cingár emberke volt; görbe háta, nagy orra, elhanyagolt külseje első látásra inkább taszított, mint vonzott. E miatti kisebbrendűségi érzéseit azonban már gyermekifjú korától csodálatos energiával küzdötte le (pedig gyakran voltak súlyos neuraszténias depressziói): a mellett, hogy korán kiütközött ragyogó és sokoldalú szellemi képességeit — nyelvtelhetségét, matematikai, irodalmi és művészi hajlamait — állandó erős munkával fejlesztette, merészen úszott, lovagolt, vívott, vadászott is, ezzel fokozva gyöngye testének ellenálló erejét, amely aztán 72 évig ki is tartott.

Pappá lenni eredetileg esze ágában sem volt. Családjában az átlagos francia középpolgárság erősen racionalisztikus, sőt az enciklopédista materializmus felé húzó eszmevilága uralkodott; apja a forradalommal mindaddig rokonszenvezett, ameddig úgy látta, hogy az az ő osztálya malmára fogja hajtani a vizet. Ezért nem is serkentette a fiát valami nagyon a vallásosságra, úgy, hogy Félicité 12 év helyett csak 20 éves korában áldozott legelőször — akkor, amikor már a forradalom gyümölcseit rég learatta s a forradalmat továbbvinni kívánó plebejus tömegeket rég letiporta a burzsoázia. Most már természetesen a De la Mennais-család is egészen reakciós; a forradalom következtében megingott vagyoni helyzetének javulását csak a napoleoni »konszolidációtól« reméli, de attól is hiába, mert éppen a napoleoni korszak végén jut csődbe. Félicitének nem egészen két évvel idősebb testvérébátyja, a nála sokkal kevésbé tehetséges, de sokkal céltudatosabb és erősebb akaratú Jean-Marie lobogó hitű, türelmetlen pappá lesz, aki nincs megalégedve a konkordátumos napoleoni egyházpolitikával, de a Bourbonok államegyházi elveit és gyakorlatát (az ú. n. gallikánizmust) sem kívánja vissza, hanem a felbolygatott társadalmi rend teljes helyreállítását az általános európai reakció legfőbb szellemi mentsvárától, a pápaságtól várja: ennek kell lennie újra az egyházi és világi tekintély rendíthetetlen legfőbb őrévé, az államok rendjének ellenőrzőjévé és biztosítójává, szuper-állammá — mert csak így lesz az egyház ultramontán értelmezés szerint teljesen »szabaddá« s csak ezzel a »szabadságával« élve biztosíthatja a rend és a béke egyetemes uralmát.

E lényegileg teljesen középkori, haladásellenes törekvések felújítása nagy hatással volt az ifjú Félicitére is, aki addig kereste önmagát és addig habozott a pályaválasztással, amíg a bátyja teljes energiával rá nem nehezedett s a papság felé nem terelte, amelyhez alapjában semmi kedve sem volt. Vallásos

³³ A név helyes kiejtése a breton nyelvhasználatnak és a családi hagyománynak megfelelően: *lamenê* (egy n-nel, mintha így volna irodalmi francia írásmóddal leírva: laménais).

hajlamai és hangulatai voltak ugyan — az igaz, hogy kezdettől fogva mindig inkább a fantasztikus esztéticizmus egy nemének mondhatók —, de folyton küzdött kételyekkel is, annál inkább, mert rengeteg olvasmányja között nevezetes helyet foglaltak el a természettudományi művek. Ismételt idegbeli megrázkódások hajtják bele végre is a vallás karjaiba, ahol nyugalmat vél találni, de 27 éves korától kezdve, amikor a tonzurát és a kisebb rendeket felveszi, még teljes hét évre van szüksége, amíg — akkor is végsőleg a bátyja erőszakolására — rászánja magát a pappá szenteltetésre, immár érett elmével, az emberélet útjának felén — de teljességgel nem találva meg az óhajtott megnyugvást. Csaknem eksztatikus és vizionárius elragadtatások után újra meg újra leverte a csüggedés. »Rettentő drága árat fizettem ezért a lépésért« — mondotta rögtön a felszentelése után. »Most már nem marad más a számomra, mint beletörődni a dologba, amennyire csak telik tőlem, és, ha lehetséges, elaludni annak a cölöpnek a tövében, ahová odaláncoltak.«³⁴ Legnagyobb szabású életrajzának írója, Ch. Boutard abbé, a maga szigorúan papi és egyházi álláspontján is fején találja a szöveget, amikor azt mondja, hogy végzetes hiba volt testvére és néhány papi jóakarója részéről őt meggondolatlan vakbuzgósággal valósággal odavonszolni a felszentelésre és elhiteni vele azt a téves askzétikus képzelgést, hogy minél kevésbé kívánja teste-lelke a papságot, annál több érdemet szerez vele és annál méltóbbá teszi magát az isteni kegyelemre, ha a papirendet mégis fölveszi.³⁵ Lelkének ezt az óriási hasadását sohasem tudta többé orvosolni semmivel — a pápához hú korszakában éppúgy nem, mint a Rómával történt szakítása után.

Azok, akik — kezdve testvérbátyján — elkövették ezt az erőszakot a jobb sorsra érdemes fiatalember lelkén, ezt a maguk részéről bizonyára az ő számukra is érdemszerző jócselekedetnek tekintették s a papi miszticizmus tévútján talán jóhiszeműleg gondolták azt, hogy jót tettek vele. De erőszakoskodásukban kétségtelenül nagy szerepe volt annak a számításnak is, hogy Félicité ragyogó talentumait minél teljesebben kihasználják a római egyház nagyon kiüresedett szellemi kincstárának és fegyvertárának újra megtöltésére. Róma — és minden más dogmatikus és egyházi keresztyénség is — politikailag, intézményesen ugyan az európai reakció erőitől nagyon feltámogatva, de szellemileg annál szegényebben, kifosztva és megtépázva került át a forradalmi és a napoleoni korszakból a restaurációba. A győztes nagyburzsoázia s az azzal összefogódzott régi és újkeletű feudális elemek szellemi életén kitörölhetetlen nyomokat hagyott a felvilágosodás filozófiája, elsősorban éppen annak leghaladóbb,

³⁴ L. F. Duine : *La Mennais, sa vie, ses idées, ses ouvrages, d'après les sources imprimées et les documents inédits*. Paris 1922. 55—57. V. ö. A. Ricard : *Lamennais*. Az »Ecole Mennaisienne« sorozat I. kötete. 3. kiad. Paris 1884. 59—60.

³⁵ Boutard háromkötetes nagy művét (*Lamennais, sa vie et ses doctrines*, Paris 1905—1913) sem a hazai, sem a külföldi könyvtárakból nem tudtam eddig megszerezni, ez a »*La vocation de Lamennais*« c. részlete azonban olvasható a *Revue des deux Mondes* 1905 ápr. 1-i számában 673—692. V. ö. ezzel Duine i. m. id: h.

polgári materialista irányai. A vallást és az egyházat a restauráció több-kevésbé művelt rétegei — akár burzsoa, akár más körökben — kizárólag, mint legalkalmasabb és aránylag legolcsóbb rendfenntartó eszközt, a műveletlen és elégedetlen néptömegeknek a forradalomtól távontartó túlvilági kötőfékjét értékelték. De Maistre, De Bonald, s bizonyos mértékig Chateaubriand a maguk nagy irodalmi sikereivel ideig-óráig nagy mértékben hozzájárultak az egyház és a pápaság *politikai* tekintélyének megszilárdításához, mint ahogy több-kevésbé hozzájárult egy darabig az egész romantika, — de arra legkevésbé sem voltak alkalmasok az írásaik, hogy a felvilágosodás *filozófiájával*, elsősorban épp annak *materialista* irányjaival már megismerkedett embert meggyőzzék az egyházi tanítások igazságáról. Az egyház szellemi arzenálja világszerte, de Franciaországban, ahol Voltaire, Rousseau, Diderot, Holbach fölényes világnézeti hatásaival és stílusuknak hatalmas erejével kellett volna a versenyt felvennie, különösképpen is szegény volt. Kegyetlenül nagy szüksége lett volna egy, a XIX. századelőnek megfelelő Bellarmin-, Pázmány- vagy Bossuet-szabású új apologétára, aki teljes filozófiai felkészültség mellett gazdag enciklopédikus tudással, fénylő esprit-vel és megvesztegető írásművészettel szálljon síkra az ú. n. »egyedül idévezítő egyház« ú. n. »örök igazságaiért«. Bátyja és barátai ilyet véltek feltalálni Lamennais Félicitében — és ő elhitte nekik, hogy *csakugyan az*. Szaggatott lelke, folytonos hányódásai közepett, végre is bizonyos megnyugvást talált abban a gondolatban, hogy ha a papi pálya mesterségbeli részének vitelére nem érzi is magát alkalmasnak (forma szerinti papi hivatalt nem is töltött be soha, némi alkalmi lelkipásztorkodás és tanító munka mellett csak a minden katolikus papra kötelező minimális liturgikus teendőket végezte), — de irodalmi, apologétikus munkásságával annál hasznosabb szolgálatokat tehet egyházának. Ezen a téren, amint várni lehetett, hamar fel is tűnt kivételes formaszépségű irodalmi teljesítményeivel, amelyek a megmaradt örökségrészeivel együtt szerény, de tisztességes megélhetését is biztosítani tudták. Először a bátyjával dolgozik szoros munkaközösségben. Az így keletkezett egyik művében — amely a püspöki intézményhez kapcsolódó egyházi hagyományról szól — olyan keményen bírálta Napoleon konkordátumos rendszerét, hogy az Elba szigetéről 100 napi uralmára visszatérő császár haragja elől (akinek kormánya már megelőzőleg elkoboztatta a Lamennais-testvérek egy másik művét) jobbnak látta Angliába vitorlázni, ahonnan csak Waterloo után tért haza. De a restauráció egyházpolitikájával sem volt megelégedve, mert az egyháznak és »fejének«, a távolból ideális fényben tündöklő pápának szolgálai megaláztatását látta benne. Szeme előtt egy, nemcsak a tekintély és a hagyomány, hanem az igazság fegyverével is győzni tudó egyház eszményi képe lebegett: azé, amelyik nemcsak az emberiség politikai és társadalmi állapotait képes stabilizálni, hanem ellenállhatatlan szellemi meggyőző erővel is bír — csak meg kell találnia e meggyőző erő titkát. És Lamennais azt hitte, hogy megtalálta.

A még alig felszentelt pap 1817-23-ban adja ki »*Essai sur l'indifférence en matière de religion*« c. négykötetes hatalmas művét, amely a példányok tízezeit s a kiadások egész sorát éri el s szerzőjének nevét az egész katolikus világban egycsapásra szenzációsan tiszteltté teszi. »*Szombat nem írtak Origenes és Szent Ágoston óta*«, állapítja meg egyik katolikus papi életrajzírója, aki egyébként szörnyen sajnálja és elítéli az eretnekké vált gőgös ember bukását.³⁶ Megvesztegetően művészi stílussal támadta meg benne — s hitte, hogy *gyökerében* — a modern szellemet. Hosszú idő óta nem nyilatkozott meg már a katolicizmus ilyen agresszív és ilyen fölényes módon.³⁷ Lamennais azzal próbált megsemmisítő csapást mérni a »*libre pensée*«-re, hogy azt hangoztatta: a modern emberre nézve nem a gyakorlati vallásközöny a legveszedelmesebb, hanem az a »*tévhit*«, hogy az ember semmit sem tudhat, ami túlhaladná a tapasztalás körét, hogy tehát nem lehetséges semmiféle metafizikai és teológiai megismerés — vagy, ha lehetséges is, *többféleképpen* lehetséges, aminek következtében a különféle vallási nézeteket egyformán tolerálni kell és rá kell bízni az emberek szabad választására. Ez nem egyéb, mondja Lamennais, mint az individuális ész tekintélyének, a szabad vizsgálódás jogának felállítása, aminél pedig nagyobb tévelygés nincsen. Szerinte az igazság ezzel szemben az, hogy a *bizonyosság valódi ismérve az emberi nem tekintélyében gyökerezik*, és ez a bizonyosság annál jobban növekszik, mennél több a tanúja. Az egyén nem elégséges önmagának, az igazság csak »*production sociale*« lehet, mert az ember a társadalom számára van teremtve és társadalom nélkül semmi; az ész fejlődése a társadalom fejlődésével halad párhuzamosan, sőt attól függ. Tekintélye tehát csak a »*raison universelle*«-nek lehet s ez lényegében nem más, mint isten önkijelentése az emberi nemből. Minden igazságnak, a természet, a szellem és az erkölcs világában, ez a »*raison universelle*« s a benne megnyilatkozó isteni önközlés a forrása: ezt őrzi a leghatalmasabb »*consensus communis*«-ként az emberiség egyetemes hagyománya, s ennek mindörökké feljogosított letéteményese, felvigyázója és tisztántartója a katolikus egyház és annak feje: a római pápa. »*Pápa nélkül nincs egyház* — állítja fel Lamennais a nagy ultramontán szillogizmus-sorozatot —, *egyház nélkül nincs keresztyénség, keresztyénség nélkül nincs vallás, következésképpen nincsen társadalom sem*« — tehát: *pápa nélkül nem lehetséges társadalom*, azaz rendezett emberi együttélés!

Ezek a csaknem 2000 nyomtatott lapon keresztül fényes irodalmisággal fejtegetett és megtévesztő dialektikával védelmezett eszmék egyszerre nemcsak ott hon, hanem az egész katolikus világban óriási tekintélyt biztosítottak az ismeretlenségből hirtelen kiemelkedett breton abbénak. Hazájában esztendőkre szóloán a szellemi élet egyik legünnepeltebb alakja lett: az egyházi sajtóra, iro-

³⁶ Ricard i. m. 125.

³⁷ L. ehhez és a közvetlen következőkhöz is P. Janet: *La philosophie de Lamennais* (Bibliothèque de philosophie contemporaine) Paris 1890. 11–53., valamint F. Ravaisson: *La philosophie en France au XIX-e siècle*, 2. kiad. Paris 1885. 40.

dalomra, közvéleményre, a fiatalabb alsópapságra szinte diktatórikus volt egy darabig a befolyása, de az egyházon kívüli szellemi élet legnagyobb alakjai is versengve keresték vele a kapcsolatot, a romantika eszmei és érzelmi világának legszilárdabb elméleti támaszát fedezve föl tanításaiban. Ez időtől kezdve lesz La Chênaie-i tusculanuma valóságos szellemi központjává a francia katolicizmusnak, ahol időnkint, a firenzei Medici-akadémiához hasonló szabad és művészién változatos programú társas együttletben, tanulni, harcolni vágyó, de egyúttal kivételes szellemi élvezeteket is kereső fiatalok csoportosulnak köréje, akik atyjukként kezdik tisztelni. Fiatal papok számára ekkor, katolikus befolyásának tetőpontján (1827) még egy nem hosszú életű külön kongregációt is alapít, kifejezetten intellektuális missziós célokkal, a pápaság szolgálatára és dicsőségére (hogy pótolja vele a Franciaországban még ekkor is csak illegálisan működhető jezsuitákat). Mindez jelentékeny anyagi áldozatokat kívánt tőle, amelyek nem állottak arányban anyagi helyzetének szerénységével: jóformán minden jövedelmét és irodalmi keresetét erre a kongregációra, a La Chênaie-i kör nehéz helyzetben lévő tagjainak támogatására, általában jótékonykodásra költötte. Ettőlfogva egész életén át jóformán örökös pénzzavarral küzd, de utolsó pénzét is odaadja, ahol szükségét és szenvedést lát, főképp azután, hogy intellektuális-esztéta elszigeteltségéből egyre jobban kilépve és La Chênaie-t odahagyva, a párizsi társadalmi nyomor mélyeibe, a proletariátus szenvedéseibe is kezd belepillantani. Abszolút önzetlenségét, másokért való aszkétikus önfeláldozó készségét minden tisztességes kortársa tisztelettel ismerte el — akkor is, amikor azok, akik őt mint az egyház megmentőjét ünnepelték, néhány esztendő múlva már dühödten fordultak szembe vele az elvek síkján, mint megtévelyedett, gonosz »apostatávak«, aki (az, úglátszik, Heinétől eredő, de a klerikális reakció által azonnal felkapott és máig ismételt csúfolódás szerint) »a jakobinus sipkát feltette a keresztre«.

Maga Lamennais bizonyára felháborodott volna, ha valaki a huszas évek közepén megjósolja neki, hogy ez a fordulat öt esztendő múlva már elkezdődik nála és tíz esztendő alatt teljességre jut. Egyelőre Róma is a legnagyobb tiszteletadásal veszi körül: XII. Leó pápa audiencián fogadja, kitüntetésekkel halmozza el s olyan nyilatkozatokat tesz róla, amelyek alapján később (tévesen) híresztelések is keltek szárnyra — melyeket, sajnos, maga Lamennais is elhitt —, hogy püspökké, sőt bíbornokká akarja tenni. De valójában az volt a helyzet, hogy Lamennais-nek, gyors feltündöklése óta, nemcsak személyes irigyei, hanem elvi ellenfelei is bőven megkerültek, főképpen a visszaszerzett befolyását teljes mohósággal érvényesíteni kezdő jezsuitarendben és a pápai udvarban. Ezek, és franciaországi egyházi és politikai exponenseik mesterileg kezdték fenni — lassan és óvatosan — a valamennyiök fölé egy fejjelem kimagasló breton abbé körül a hálót. A francia kormányköröknek azt sugalmazták, hogy Lamennais kemény támadásai a gallikánizmus ellen, és az egyház »szabadságáért« vívott eszmei küzdelmei veszélyeztetik az állam és az egyház jó viszonyát. A kormány

és a francia magas klérus tényleg már 1825—26-ban annyira fel van háborodva ellene, hogy egy, a pápának az államok felett álló és politikailag is érvényesíthető szuverenitását dicsőítő kisebb munkájáért perbefogatják, pénzbírságra, a mű elkobzására és a példányok megsemmisítésére ítéltetik. De ugyanakkor már a pápai udvarban is, — amelyért pedig a hátát tartja a saját állama kormányával szemben! — a leghitványabb aknamunka működik ellene: azt pusmogják róla, hogy nemcsak exaltált, hanem egyenesen az ördögtől megszállott ember, világraszóló egyházvédő fejtegetéseinek mélyén pedig az eretnokség kígyója lappang: hiszen ezekből az jön ki, hogy a legfőbb tantekintély igazában az emberi közvélemény, a pápa csak annak tolmácsa, nem pedig az isteni kijelentés közvetlen hordozója és kizárólagos jogú hirdetője s magyarázója! Ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a Lamennais tanítása tulajdonképpen nemcsak a pápa tekintélyét kisebbiti, hanem az *emberi észét is*: a »sensus communis«-ból semmi jó nem jöhet ki, mint egyéb, úgy egyházi szempontból sem, a komoly és hiteles teológia (értsd: a *skolasztika*) mindig csak az *egyéni ész* munkája lehet, a »jus divinum« és a »jus naturae« lényegi azonosságát is csak az egyéni ész ismerheti fel és állapíthatja meg.

Lamennais erősen fejlett s a hirtelen jött népszerűség által meglehetősen el is kényeztetett önérzetét mindez persze mélyen sérti. Ismételten is kísérletet tesz arra, hogy a pápát, vagy legalább is a legnagyobb tekintélyű vatikáni teológus-köröket nyilatkozatra bírja arról, hogy az ő tanítása helyes, sőt az egyedül helyes. De a jezsuiták gondoskodnak róla, hogy minden ilyen kísérlete meghiúsuljon — és Lamennais kezdi magát egyre idegenebbül érezni az ultramontanizmus sötét és füledt világában, ahová ő olyan jóhiszemű lelkesedéssel próbált volna bevinni fényt és friss levegőt.

Lassanként fölnyílik a szeme. Megsejti, hogy ő a pápaságot hiába akarja a vallásos köpenybe takarózó, de lényegében hitetlen francia államvezetés ellen megvédeni és »szabadságát« biztosítani — *maga a pápa az, aki nem hagyja magát megvédeni*, mert időnkinti hangzatos és önérzetes nyilatkozatok, magasztos mártíri pózok ellenére valójában újra meg újra lepaktál mind a francia, mind a többi reakciós államhatalommal, az erkölcsi és anyagi konkok feletti marakodás közepett is bölcsen megérezvén »Péter utóda« és »Krisztus helytartója«, hogy őneki már nagyobb szüksége van azokra, mint azoknak órá. Lamennais mély keserűséggel állapítja meg, hogy Róma alapjában véve egészen rendénvalónak tartja »a trón és az oltár szövetségét« (amely jelszónak képmutatóan hazug voltát maga Lamennais a gallikánizmuson keresztül igen korán felismerte) — és hogy ebből következőleg áldását adja a pápa arra a szégyenletes állapotra is, hogy »a vallás az állami költségvetésben ugyanolyan címen szerepel, mint a szép-művészetek, színházak és az állami méntelepek.«³⁸ Lamennais szerint ez a nevelés

³⁸ Idézi G. Weill: *Histoire du Catholicisme Libéral en France* (Biblioth. d'histoire contemp.) Paris 1909. 7. Az idézet L.-nek abból a művéből való (De la Religion considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civile, 4. fejj.), amely miatt a fentemlíttett eljárás folyt ellene.

és alávaló rendszer sem az egyházat, sem az államot nem fogja megmenteni akkor, hogyha a forradalom évtizedek óta lefojtott erői a mélységből újra feltörnek. Ez pedig nincs messze. Egyéniségében és gondolatvilágában két ellentétes irányvonal birkózik egymással, — de mindkettővel érzékeli az új forradalom dühörgő közeledését. Alapjában véve szélsőségesen individualista; mindenféle féket nehezen tűr magán, amely nem egyezik legbelsőbb hajlamaival — az ilyen lélek nem tud elzárkózni semmiféle olyan társadalmi és politikai megrázkódtatás elől, amelyetől azt reméli, hogy a reá nehezedő hazug nyűgöktől, vagy azok egyrészétől megszabadítja. Másfelől azonban hatalmas erővel kezdi magával sodorni az a gondolat is, amelyet nemrégén még az egyház és a hagyomány védelmében fejtett ki óriási hatással: az, hogy az ember társadalom nélkül semmi, hogy az igazság csak társadalmi termék lehet. Az individualista pap, amely mértékben távolodik lelkileg a társadalmi-gazdasági alap korruptnak és hazugnak felismert, lényegében középkori jellegű *feléptményeitől*: a restaurált királyságtól és az azzal minden veszekedés után újra összehoruló pápaságtól — annál mélyebb érdeklődéssel és rokonérzéssel fordul az *alap* felé, amelyben millióknak névtelen szenvedései s keveseknek mohó profithajhászása közepett félelmes forradalmi változások készülnek. Kezdi önmagán, mélyebb és igazabb értelemben tapasztalni, amit addig — nem az embermilliók, hanem az egyház érdekében — másoknak hirdetett: az ember csak a társadalomban ember, az igazságot csak a társadalomfejlődésből lehet felismerni. A júliusi forradalom küszöbén, 1829-ben, az egyházvédő teológia szemefénye, a nagy breton abbé már elindul a középkori tehertételekkel politikai és társadalmi tekintetben szakítani próbáló ú. n. »liberális katolicizmus« felé, amelynek megalapítójául őt szokás számontartani, — amely azonban az ő számára csak egy ötéves átmenet volt, egyházi multjának teljes felszámolása felé.

»*Des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église*« c. könyvében (1829) még mindig meggyőződéssel hirdeti ugyan, hogy csak a keresztyén rendszer biztosíthatja a rend és szabadság egységét, — de már azt is kimondja, hogy a forradalomtól keresztyén szempontból nem kell félni, mert csak az hozhatja meg a szabadság levegőjét s benne az eszmék szabad küzdelmét, amely kizár minden erőszakot, elsősorban a hitelenséggel szemben alkalmazandó bármiféle nyomást. Maga a forradalom Lamennais szerint különben is feltartóztathatatlan, mert a dolgok új rendjét alapjában véve égőn sóvárogja az egész világ. A társadalom haladását szerinte elgátolni nem lehet, legföljebb irányítani.

Amikor pedig a következő évben a forradalom csakugyan megérkezik, Lamennais semmit sem lát sürgősebbnek az egyház és a nép érdekében, mint levonni annak tanulságait: az egyházat telíteni a szabadság levegőjével, hogy ezáltal az egyház hozzájuthasson megújulása utolsó lehetőségéhez. Erre annál nagyobb szükség van, mert Lamennais világosan látja, hogy az emberiség életét átalakító nagy forradalmi korszaknak a francia júliusi események — s az

ezen évekbeli európai forrongások — csak nyitánya; ezeknek a gyümölcsét egyelőre még nem azok a dolgozó és szenvedő tömegek szedik, akiknek legnagyobb szükségük volna rájuk, — hanem az ő segítségükkel s azután az ő elárulásukkal a politikai jogok nagyobb teljességéhez s ezzel együtt a kizsákmányolás tágabb lehetőségeihez jutó burzsoázia. Lamennais utálattal fordul el a forradalomnak a »polgárkirály« alakjában testetöltő elvetelésétől s már ettől fogva rendületlenül köztársasági párti lesz, a forradalom erőteljes fejlesztését, a demokráciának a dolgozó nép érdekeit szolgáló megvalósítását követeli — és azt, hogy az egyház álljon fenntartás nélkül a szabadság és a nép ügye mellé, különben elkerülhetetlen megérdemelt pusztulása.

A már férfikora delén túl járó abbé, egyéniségének és haladó eszméinek varázsával maga köré gyűjt egy fiatal és lelkes csoportot. Ennek legkiemelkedőbb alakjai *Lacordaire*, a későbbi neves dominikánus egyházi szónok, és *Montalembert* gróf, aki sajtóságos ideológiai bűvészkedéssel (amellyel Eötvös Józsefet is meg tudta téveszteni) képvisel egész életén át egy bizonyos »ultramontán liberalizmust«. ³⁹ Ezek és a többiek egy darabig rajongó csodálattal követik Lamennais-t az új úton, hogy aztán a *Paroles* megjelenése után többségükben egyszerre pánikszerűen szakítanak vele. Velük (elsősorban a névszerint is említett kettővel) együtt indítja meg (1830 okt. 16.) a most már (egyelőre még nem végleg) ⁴⁰ Párizsba áttelepedett abbé napilapját, a 13 hónapot élt »*L' Avenir*«-t, anyagilag mindvégig súlyos ráfizetéssel, de a francia katolikus szellemi életben mély barázdákat szántva vele. A lap jellemző címrája: sugárzó kereszt, alatta a biblia és Szent Péter kulcsai, körülötte »*Dieu et la Liberté*« felirat.

»Isten és a szabadság« — csakis ez a két dolog maradt meg (mondja a lap első számában) Franciaországban az elmúlt ötven év változásai során. »Egyesítések a kettőt, és akkor az emberi természet minden mély és állandó szüksége kielégül s a nyugalom fog eluralkodni azon az egyetlen területen, ahol a földön egyáltalán uralkodhatik: az értelem területén; válasszatok széjjel a kettőt — s akkor rögtön megkezdődik a zavar, és növekszik is folyton, amíg csak egyesülésük újonnan végbe nem mehet.« ⁴¹ Ez a magában véve talajtalan, irreális, inkább szobatudós papra, mint forradalmi szellemű politikusra valló elmélkedés és program végigkíséri egész további életén és munkásságán, közel negyedszázadig — tehát a pápával és az egyházzal szakítása után is! — és ebben már kifejezésre jut minden gátlás, amely útját állotta annak, hogy

³⁹ V. ö. *Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonóm iájának kezdeteihez.* 2. kiad. Bp., 1922. Ez az enyhe és kétes liberalizmusú könyv, amely nem meri az ultramontánizmust úgy bírálni, hogy egyben alig titkolt csodálatának is kifejezést ne adjon iránta, eddig az egyetlen olyan magyar irodalmi termék, amelyik a L. alakjával és munkásságával a nálunk megszokottnál bővebben foglalkozik, természetesen hűvös tartózkodással s a polgári történelmi és jogszemléletnek megfelelő ferde látással. Kiegészítő forráskiadvány *Josef Balogh: Eötvös und Montalembert. Unveröffentlichte Briefe eines ung. Staatsmannes.* Bp., 1939.

⁴⁰ Végleg csak 1836. tavaszától lett párizsi lakos. Párizsi tartózkodása kezdetén olyan pénzzavarba jutott, hogy gazdag könyvtárát kellett áruba bocsátania.

⁴¹ Idézi *Weill* i. m. 31.

túlmenve a mélységes és őszinte, de egészben véve inaktív rokonszenvezésen, *elméleti munkával is, gyakorlati politikai tevékenységgel is teljesen és félreérthetetlenül következetesen a forradalom ügye és a dolgozó nép érdekei mellé álljon.* Azonban még így is rendkívül nagy jelentősége volt a francia és európai társadalomfejlődés akkori stádiumában annak, hogy lapjával a fiatal francia katolikusok — papok és világiak — egy elitesapatát a köztársaság és a demokrácia ügye mellé állította. Még a nem kifejezetten »egyházias« fiatal szellemi nagyságok közül is belső kapcsolatban állott a L'Avenir-rel pl. *Victor Hugo*, akinek Lamennais gyóntató-atyja is volt egyideig.

Az a szabadság, amelyet a L'Avenir az egyház számára követel, többé már nem azonos ennek az »egyházszabadságnak« ultramontán értelmezésével. Lamennais és köre ugyan még most is abban a tévhitben ringatózik, hogy a forradalmilag megújuló társadalom szellemi feje a pápa lesz (s ezt az elképzelést annyira megrögzítette az ifjú-katolikusok között, hogy IX. Pius erre támaszkodva még a februári forradalom küszöbén is — amikor már Lamennais maga rég leszámolt az egyházzal és pápával — egy rövid ideig sikerrel játszhatta meg magát olasz nemzeti liberális vezérnek.) De ez a szabadság a L'Avenir szerint nem lehet többé az egyház kiváltsága, csak egyetemes emberi jó, amelyben az egyház nem részesülhet nagyobb jusson, mint pl. egyéb vallások vagy maga a vallástalanság. Az egyháznak akkor van joga élnie a forradalom által kivívott és még teljesebben kivívandó szabadságjogokkal — teljes lelkiismereti és vallás-szabadság, a tanítás, a sajtó, a társulás szabadsága stb. —, ha ugyanezt a jogot ugyanolyan mértékben elismeri és tiszteletben tartja minden rajta kívül álló egyén, testület, közösség számára is. Az egyháznak továbbra is joga és kötelessége azt hirdetni, hogy minden hatalom Istentől jó —, de minden hatalomnak a *népszuverénitás* az összefoglalója és kifejezője az emberi viszonyok között, nem pedig az uralkodók állítólagos »isten jogak«, amelyről beszélni épp oly alaptalan és nevetséges szólásmód, mint hogyha valaki a falusi bírák isteni jogát emlegetné: De ha az egyház nem ismeri el az »isten kegyelméből való« uralkodókat, *akkor ne is tartsa nekik a markát*, hanem érvényesítse a szabadságát velük szemben *anyagi* téren is: ne fogadja el a megalázó kultuszbudget-et, hanem éljen apostoli módon a hívek adományaiból, ahogyan élnek a brit korona és államegyház által évszázadok óta elnyomott s az angol agrárkapitalizmus által szemérmetlenül kizsákmányolt, de példás hithűségű ír katolikusok. Lamennais és a L'Avenir köre indítja meg katolikus területen az első nagy propagandát *az egyház és az állam anyagi s általában intézményes szétválasztása érdekében.* A »szeparáció« és a »szabad egyház szabad államban« nagy elvének nemcsak a lényege, hanem az egyik első, francia katolikus talajon mindenesetre a legelső megfogalmazása is a L'Avenir szülötte, még pedig nem úgy, ahogyan azt később Montalembert ultramontán átértelmezéssel elcsavargatta (bár így is hiába, mert IX. Pius 1864-ben még ezt az átértelmezést is mereven elutasította a hirhedt Syllabusban), sőt nem is úgy, ahogyan azt Cavour (akinek tévesen

tulajdonítják a jelszó szerzőségét) a burzsoa »egységes Olaszország« megteremtése alkalmával a pápa világi hatalmának megdöntése során, de a pápaság anyagi erejének és társadalmi befolyásának jóformán érintetlen hagyásával kihasználta. Hanem abban a becsületes és jóhiszemű értelemben, hogy az egyház a maga hivatását csak mint a demokrácia szabadon társult erőinek egyike töltheti be, sem anyagi, sem egyéb tekintetben nem igényelve a maga számára olyan kiváltságokat, amelyek őt előnyösebb helyzetbe juttathatnák a vele társult többi erőkkel szemben.

Fel van jegyezve, hogy a L'Avenir számainak megérkeztét az eldugott kis falusi plébániák százain úgy várták, mint a hajnalhasadást.⁴² De a főpapi kastélyok s méginkább a Vatikán lakói sátáni tűzfényt láttak benne. A pápai trónon ekkor már a korlátolt szobatudós kamalduli szerzetes, a vén Mauro B. Cappellari ült XVI. Gergely néven. Az ultramontanizmus történetének ez az egyik legsötétebb alakja teljesen odaadta magát egyfelől a jezsuiták, másfelől az európai ellenforradalmi reakció játékszeréül. Politikai irányvonalát, de ebből következő »egyházfői« magatartását is a metternichi Ausztriához és az orosz cárizmushoz fűződő legbelsőbb diplomáciai kapcsolatai határozták meg. Az ellenforradalomnak ettől a két legerősebb bástyájától pozitív ígéretei voltak a »szentatyának« arra, hogy az esetben, ha az olasz forradalmi mozgólódások az »egyházi állam« területére is átesapnának, fegyveres támogatásban is fogják szükség esetén részesíteni (jól értsük meg, nemcsak a nagy többségében katolikus Ausztria, hanem a szkizmatikus cárizmus is!) személyét s rozzant politikai hatalmát és felségjogait. Osztrák részről tényleg sor is került a pápai állam területén fellépett forradalmi mozgalmak elleni fegyveres segélynyújtásra. De ezért, sőt már a pusztá cári ígéretért is gyalázatos árat kellett a pápának fizetnie: forma szerint dezavualnia kellett a hű katolikus lengyelek hős forradalmi mozgalmát a lengyel magasklérushoz intézett levélben (breve), s intenie a lengyel papságot és népet »törvényes« fejedelmük, a vérben gázoló I. Miklós cár iránti föltétlen hűségre (1832. júl.), amivel egyúttal természetesen kitűnő szolgálatot tett a forrongó lengyelség osztrák és porosz elnyomóinak is.

A lengyelek ügyével legmélyebben rokonszenvező Lamennais és köre mindezt iszonyú megdöbbenéssel veszi tudomásul, annál inkább, mert ugyanakkortájt egyre több jelét tapasztalják annak, hogy a Vatikán teljesen bizalmatlan irántuk s a L'Avenir elleni, folyvást fokozódó aknamunkának minden szála odavezet. De még ekkor remélnek. Az egyház »feje« iránti babonás tiszteletük (amely ugyan ekkor már magában Lamennais-ban erősen meginog, csak a Lacordaire és a Montalembert fiatal tüzének hatása alatt nem dől még egy darabig össze) azt sugallja nekik óriási magabízó naívtásukban, hogy, ha személyesen »elzarándokolnak« Rómába, ott sikerülni fog a pápát meggyőzniök törekvéseik tisztasága s az egyházra nézve üdvhozó volta felől, de a legrosszabb

⁴² Duine i. m. 146.

esetben is egy eddig még hiába várt határozott pápai nyilatkozatot sikerül majd kiszorgalmazniok törekvéseik helyes vagy helytelen voltáról. Engedelmességük bizonyosságául 1831. november 15-én »felfüggesztik« a L'Avenir megjelenését (valójában végleges megszüntetés volt már ez, mert újra nem indíthatták meg többé) s pár nap múlva hárman elindulnak Rómába — nem látva be és nem akarva elhinni, amit pedig barátaiknak szorongó féltése és ellenségeiknek kárörvendő gúnykacaja már megjósol nekik : hogy a vatikáni kulisszák mögött már nemcsak a lengyel forradalom vérbetiport hősei ellen, hanem ő ellenük is, a »Dieu et la Liberté« lovagjai ellen, rég készül már a taglőütés.

Római útjuk egyik legnevezetesebb epizódja — amely Lamennais további fejlődésére kiválóan nagy befolyással van — Lyonon való átutazásuk. Pontosan éppen ekkor (1831. nov. 21. — dec. 3.) zajlott le és volt pár napig hatalmon a *dicsőséges első lyoni munkásfelkelés*. Lamennais abban a híres munkájában, amelyben ennek a római zarándoklatnak történetét és tapasztalatait, okmányok kíséretében, részletesen előadja s egyben a pápasággal is végleg leszámol, az 1836-ban megjelent »*Affaires de Rome*«-ban, fennkölt szavakkal emlékszik meg a rövid időre győztes lyoni munkáshatalomról. A zarándokok — mondja — (harmadik személyben beszélve magukról) »Lyonba érkezünk az inséget szenvedő munkások hatalmában találták a várost, és ezt a hatalmat, a munkások esküdt ellenségeinek kivételével, mindenki áldotta. Mert ezek a munkások egy igazságos és szent ügynek voltak a képviselői s mindaddig, amíg csak ez az ügy le nem hanyatlott, sohasem váltak reá méltatlanokká. A harc után egyetlen igazságtalan vagy gyanakvó gondolat sem foglalta el szívüket : a nép győzött s rend, szabadság és biztonság uralkodott. Ugyanazok az emberek voltak ezek, akiket Soult marsall [a felkelés eltiprója] egy hónap múlva még csak meg sem akart hallgatni, mert, amint mondotta, ő rablókkal nem tárgyal. Ezeknek az emlékeknek nem szabad — fejezi be Lamennais — feledésbe menniök, mert a történelemnek legtanulságosabb részei közé tartoznak.«⁴³ Kimutatható, hogy magának Lamennais-nek a lelkében ezek az emlékek — természetesen még jobban fölerősítve a második lyoni felkelés hatásától, mely a Paroles megjelenését közvetlenül megelőző hetekben (1834. ápr.) folyt le, Párisban és egész sor vidéki városban is fegyveres forradalmi munkásmozgalmakat támasztva s pár nap alatt mindenütt brutálisan vérbefojtva — sohasem halványultak el. Ezek a benyomások állították őt legmélyebb és sohasem rejtegetett rokonszenvével a munkásosztály, általában a dolgozó nép mellé s ezek segítették őt abban, hogy sok papi és egyházi csökevényvel terhelt is és megfelelő forradalmi elmélet híján is, élete végéig magáénak tekintse a proletariátus ügyét.

Rómában azután, ha illendő papi simasággal is, de lényegileg ugyanolyan brutálisan bántak el a jámbor francia zarándokokkal, mint Soult marsall a

⁴³ Az *A. Hindemid*-féle német fordítást használtam (*Angelegenheiten Roms*, Basel, 1837), amelyet L.-nek rövid hitelesítő ajánlása vezet be.

lyoni munkássággal: »lázádoikkal nem alkudozom!« Lamennais-nek sikerült ugyan egy pápai audienciát, megalázó módon, — valósággal — kisírnia, de azzal a föltétellel, hogy a L’Avenir ügyét még csak szóba sem fogja hozni: a pápa, — akit a kiábrándult abbé jogos felháborodással emlegetett később »gyáva, ütődött aggastyánnak« —, a negyedórás kihallgatás alatt kínos gonddal egészen semleges témákról fecsegett a kor legnagyobb s már az öregség küszöbére ért egyházvédőjével s közben tubákkal kínálgatta. Maga a várvavárt nyilatkozat pedig egyre késett: Lacordaire, aki pedig a római útnak tulajdonképpen értelmi szerzője volt, a sáfrányillatot jóelőre megérezve, már előbb hazaindult, Lamennais, mind mélyebbre fúródó tövisekkel a szívében, még egészen 1832 július elejéig várakozott, akkor azután Montalembert-rel együtt ő is felszedte a sátorfáját. Egy hónap múlva Münchenben voltak, ahol Lamennais igen összebarátkozott Schellinggel s élénk filozófiai vitába is kezdett vele, amelynek során azonban kiderült, hogy nézeteik alapjában egyeznek — és a Schellinggel s annak körével való kedélyes barátkozás közben érte utól a pápának a L’Avenir-t és annak eszmevilágát elítélő, »*Mirari vos*« kezdetű encyklikája.

A pápa a maga módján »kíméletes« akart lenni a valamikor végre is »hasznos« szolgálatokat tett forradalmár abbéhoz és ezért sem őt, sem lapját és társait nem nevezte nevükön. De a pápai irat olvasói előtt semmi kétség nem lehetett arról, kikre gondol a »szentatya« akkor, amikor így beszél: »A vallási közönynek legnagyobb mértékben büzhödt forrásából folyik az a képtelen, téves vélemény vagy inkább őrjöngés, hogy minden embert megillet a lelkiismeret szabadsága és azt minden ember számára követelni is kell. Ennek a felettébb dögvészes tévelygésnek pedig az a teljes és féktelen vélemény-szabadság készíti az útját, amely az egyházi és a világi ügyeknek egyaránt veszedelmére, már szerül-szerzte fennhordja a fejét, s egyesek a legnagyobb szemérmertlenséggel még azt is hirdetni merik, hogy abból [a vélemény-szabadságból] az egyház számára is jöhet ki valami jó«. Hasonlóan durva és elvakult sopánkodással, és (mint maga mondja) könnyhullatással adja elő a pápa a véleményét »a soha eléggé nem átkozható, rettentően veszedelmes« sajtó-szabadságról, az irodalmi termékek szabad terjesztése jogáról. Fájdalom! — jajdul fel szemforgatva és most már egyenesen Lamennais felé intézve egy személyes fájó szúrást —, hogy még vannak olyan szemtelenek, akik azt hiszik, hogy a tévedéseknek és hitványságoknak ebben a sajtószabadság okozta viharos özönében elég bő anyagot nyújt a vallás és az igazság megvédelmezésére — egyetlenegy könyvnek a kiadása! (Célzás az Essai-re). Mindebből aztán — folytatja a pápa — természetesen következik, hogy az efféle szörnyűségeket hirdető álkeresztyének, a méltán elátkozott középkori forradalmi szekták módján, szertehurcolják a világi törvényes hatalom, az uralkodók ellen való lázadás fáklyáját is. Ez a vége annak — sóhajtja a pápa — ha valaki Lutherként »mindentől szabad akar lenni«. De még abból sem jöhet ki semmi jó, hogyha egyesek az egyház és az állam szétválasztását hirdetik s fel akarják bontani

az imperium és a sacerdotium egymás közti ősi összhangját. Persze, éppen ez az összhang az, amitől rettegnek ama »mérhetetlenül szemtelen szabadság szerelmeseik«. Az ilyenek alapítgatnak látszólag igen vallásos társulatokat, ahol azonban hamis vallások és szekták híveivel fognak össze, hogy annál hathatósabban terjeszthessék tekintélyromboló, lázító tanaikat a hamisan értelmezett szabadságról.⁴⁴

Lamennais-nek közel másfél évre volt szüksége, amíg keserves lelki tusa után elszánta magát, hogy megadja a megérdemelt választ erre a »kíméletes«, de félreérthetetlen ledorongolásra. Mérhetetlenül elkésérítette és felháborította legtisztább szándékainak és legönzetlenebb törekvéseinek ilyen meztelenül pellengérré állítása —, de a lelkében pappá szentelése óta meglévő és soha be nem gyógyult hasadás következtében sokáig ingadozott, jobbra-balra tépve önmagát. Az »eltörölhetetlen« papi karakter hatása és őt féltő jóakaróinak unszólása ismételten is rá tudta bírni ezt a függetlenségre szomjazó hatalmas szellemet, hogy olyan nyilatkozatokat tegyen a pápa számára, amelyek lényegileg a »laudabilis subjectióval« voltak egyértelműek. De Rómában most már végkép nem bíztak benne és mindenáron ki akarták belőle ugratni az eretneket és az apostatát. Egyebek mellett különösen felrótták neki azt, hogy már a pápa szégyenletes állásfoglalásának ismeretében melléállott a lengyel ügynek s Mickiewicz Ádám 1833. május közepén megjelent Lengyel Zarándokkönyvéhez, amelyet a magát már egyébként rég alávetett Montalembert fordított franciára és látott el előszóval, a pápa legnagyobb bosszúságára — odacsatolta a maga ritmikus prózájának egyik szép darabját, a »Hymne à la Pologne«-t : »Aludj, aludj békén, én drága Lengyelországom : síroznak nevezik azt, amiben aluszol, — de én tudom, hogy a bölcsőd az !«⁴⁵ Az emiatti rossz benyomást nem tudja eloszlatni egy 1833. decemberében kelt, a pápa tanításainak és parancsainak szószerinti, »unice et absolute« engedelmességet fogadó nyilatkozata sem, amelyről bizalmas körben nem titkolta, hogy az egész csak neuraszténiás fáradtság következménye ; azért adta ki, hogy »hagyjanak neki békét«, hiszen az ellene folytatott állandó hajsza következtében olyan lelkiállapotban volt, hogy már azt is hajlandó lett volna aláírásával elismerni, »hogy a hold Kínában lezuhant a földre.«

Egy *Boré Eugén* nevű tanítványa később egyszer megkérdezte tőle : Nemde, ha több kíméletes figyelemmel lettek volna iránta, nem tette volna azt, amit tett? Lamennais azt felelte, hogy ez csakugyan így van, de mégsem a teljes igazság ; a tulajdonképpeni magyarázata lépésének az, hogy : »mindig

⁴⁴ Célzás többek közt arra, hogy a L'Avenir utolsó számában felhívás volt egy nemzetközi liga alakítására »a mindenkit egyenlően megillető szabadság« biztosítása céljából. A liganak bármilyen hitű és vallású ember tagja lehetett volna. L. *Duine* i. m. 149. Sőt ilyenféle szövetség létrehozásának szükségét L. a L'Avenir-ben már megelőzőleg is hirdette s abban még a *nem hívő* őszinte liberálisokat is szívesen látta volna. L. *Weill* i. m. 39.

⁴⁵ *Ricard* i. m. 232—234.

⁴⁶ *Duine* i. m. 185.

láttam magam mellett egy nyitott szakadékot; először el-elfordítottam róla a szememet, de amikor tapasztalnom kellett, hogy mekkora igazságtalansággal és megvetéssel bánnak velem, végre is volt bátorságom leszállani a szakadékba.⁴⁷

Ebből a szakadékból hozta fel — már az 1833. esztendő első felében — fájdalomszülte igazgyöngyként a *Paroles*-t. A nagynevű esztéta és kritikus *Sainte-Beuve* — aki ez években egyik fő bizalmasa volt — tanúskodik róla, hogy az egészet valami különös megszállottság hatalma alatt írta meg: fel s alá járt La Chênaie tavaszi lombjai közt, ritmikusan mormolya magában a születő sorokat; alig várta, hogy írásban készen legyen egy fejezettel, már ott zibongott lelkében a következő.⁴⁸ Ezzel összevág az, amit a vele körülbelül egyívású, mellette haláláig kitartó másik jóbarátjának, a költő *Béranger*-nek írt meg pár héttel a *Paroles* megjelenése után: »A legutóbbi írásomban olyan lelki felindulásaimat engedtem szabadon, amelyeket már nem bírtam tovább visszatartani.⁴⁹ Ugyanezt mondja el bővebben az *Affaires de Rome*-ban is, ott még azt is hozzátéve, hogy először nem gondolt a mű kinyomatására, csak az egyre romló közállapotok késztették rá, meg az, hogy a könyv elkészültének híre hamar kiszivárgott, barátok és ellenségek — persze főként az utóbbiak — a legképtelenebb találgatásokat fűzték hozzá s így mégis csak legcélszerűbbnek gondolta közreadni. A párizsi érseket értesíti, hogy a jövőben mindenféle papi funkciótól tartózkodni óhajt (egyébiránt már 1833. áprilisától nem misézett) — s 1834. április elején, *Sainte-Beuve* gondos kezére bízva, nyomdába adja a *Paroles*-t.

A könyv április 30-án jelent meg, május 1-én — *Apponyi Rudolf* grófnak, a párizsi osztrák diplomata ifjoncnak naplóbejegyzése szerint — már *Récamier* asszony szalonjában olvasnak fel belőle a jelenlevő arisztokratáknak, köztük a Lamennaist különben nagyrabecsülő *Chateaubriand*-nak nagy megdöbbenésére; viszont *Renduel*-nek, a *Paroles* első kiadójának ugyancsak Apponyitól megőrzött kijelentése szerint — amelyet *Sainte-Beuve* is megerősít — a nyomdászok örömujjongások közben szedték a hatalmas írást: ujjaik alatt égtek a betűk, mert tudták, hogy ezek a betűk meg fogják reszkettetni az uralkodókat a maguk ingadozó trónusain.⁵⁰

Jelképes indulása volt ez a könyvnek: a zsarnokoknak és lakájainak remegése s a proletárok ujjongása közepett. Mindkétfelől jól érezték, hogy Lamennais tulajdonképpeni történelmi feladata ennek a kis könyvnek a megírása volt. Tiszteletet parancsoló pályafutásával és mennyiségileg, sőt minőségileg is impozáns minden egyéb irodalmi termelésével régen nem volna már egyéb, mint puszta könyvtári cédula és lexikoni cikk, — de *A Hívó Ember Beszédei* meg fogják őrizni emlékezetét, amíg csak tiszteletben fogják e földön tartani —

⁴⁷ *Duine* u. o. 180—181.

⁴⁸ *C. A. Sainte-Beuve: Portraits contemporains* I. Új kiadás. Paris, 1870. 232—233.

⁴⁹ *Oeuvres posthumes de Béranger. Dernières Chansons — Ma Biographie* . . . Paris 1858. 473—475.

⁵⁰ *Vingt-cinq ans à Paris (1826—1850). Journal du Comte Rodolphe Apponyi*. II. köt. Paris, 1913. Bejegyzés 1834. május 3. 425—427.

minden tévedezésük és botladozásuk, zavaros és következetlen útkeresésük ellenére is — az emberi haladásnak s a dolgozó ember és nép földi boldogulásának áldozatos bajnokait.

III. A »PAROLES«

A »kicsiny terjedelmű, de elvetemültségre óriási«⁵¹ könyvecske — több évig Európa, sőt az egész ú. n. »keresztény világ« legnagyobb irodalmi és közéleti szenzációja s egyben könyvsikere: tartalmilag kétségtelenül Lamennais vívódásainak legszemélyesebb, legmélyebbről fakadt gyümölcse, de irodalmi formáját tekintve elsődleges hatása volt rá a bibliának, főképp az ó- és újszövetségi prófétikus és apokaliptikus részeknek (amelyeket Lamennais ezekben az években folyvást fokozódó elmélyedéssel tanulmányozott.) Másodlagos, — de »műfaji« szempontból talán mégis döntő — hatásta Paroles megírására a nagy lengyel költő már említett *Zarándokkönyvéből* kapott.⁵² Mickiewicz ugyanolyan biblikusán vallásos hangszereléssel, ugyanolyan prófétikus hévvel, ugyanolyan szaggatott képsorozatokban — víziók, parabolák —, ugyanolyan, látszólag összefüggés nélküli rövid fejezetekben foglalkozik szerencsétlen hazája és nemzete jelen és jövő sorsával, mint Lamennais az egész emberiségével. De a Paroles nemcsak sokkal nagyobb művészettel van megírva, mint a *Zarándokkönyv*, — mely irodalmi érték szempontjából sem tartozik Mickiewicz legelsőrendű alkotásai közé, sőt a kifejezetten költői művei mögött nagyon is elhomályosul —, hanem Lamennais (a papi ember, ami Mickiewicz sohasem volt!) sokkal nagyobb mértékben el tudja benne kerülni (ha nem is teljesen) a könnyfacsgató és erkölcsprédikáló papos stílust, amelybe általa őszintén nagyrabecsült lengyel író társa minduntalan belécsik. Lamennais csak a legnagyobb mértéktartással alkalmazza azt, amibe Mickiewicz folyton-folyvást, olykor az izléstelenségig belekeveredik: a bibliai, főként az evangéliumi mítikus és történeti elemek közvetlen párhuzamosítását a saját korabeli emberi, illetőleg nemzeti sorssal.

⁵¹ »... libellum ... mole quidem exiguum, pravitate tamen ingentem ...« XVI. Gergely szavai a Paroles-t elítélő »Singulari nos« encyklikában.

⁵² Mickiewicz-hez l. magyar nyelven *Válogatott Írásai*-t (szerk. Kardos László és Kovács Endre Bp., 1950), melyek közé azonban a *Zarándokkönyv* nincs felvéve. E kiadás bevezetésében *Jastrun Mieczysław* helyesen utal arra, hogy a M. »evangéliumi szóhasználat, kora társadalom-építő utópista programjának szokásos stilizálása volt«, s ezért nem szabad a vatikáni katolicizmus számára kisajátítani azt a nagy forradalmár költőt, aki a pápának is szemébe vágta, hogy »Isten a párisi munkások zubbonya alatt van«. U. o. *Tyihonov Nyikoláj* is jól állapítja meg, hogy a *Zarándokkönyv*ben nem az a láng fénylik, »amelynek a szabadságért elesett hősök sírjain kell lobogni.« — A *Lengyel Nép és a Lengyel Zarándokok egymással összefüggő két könyvét* a következő kiadásban tanulmányoztam: *Oeuvres poétiques complètes de Adam Mickiewicz* ... 2. kiad. 1. sorozat, Paris, 1845., *Ostrowski Chr.* fordításában és jegyzeteivel. Ostrowski a M. miszticizmusának mélypontjával, a szédelő lengyel álprófeta Towianski messianizmusához kapcsolódásával bőven és elítélőleg foglalkozik. — Érdemes itt följegyezni, hogy az *Uj Magyar Múzeumban* már a Bach-korszakban (1856) jöhetett Mickiewiczről tanulmány, lengyel kéziratot eredeti nyomán, *Kazinczy Gábortól* (a krími háború után vagyunk, Ausztria és Oroszország viszonya feszültté vált!) s ebben meg van említve a *Zarándokkönyv* is, és annak a Paroles-ra tett hatása!

Mickiewicz a maga forró hazaszeretettől és naív katolicizmustól sugallt hasonlításával (Lengyelországot is megfeszítették és sírbatették, mint Krisztust, de harmadnapra fel fog ő is támadni; »ó Istene a Jagellóknak, Szobieszkinek, Kosciuszkónak: könyörülj hazánkon, könyörülj mirajtunk!« — stb. stb.) tulajdonképpen megteremtője lett a XIX.—XX. századi »nemzeti-keresztény« álirodalmi stílusnak, amelynek végső elfajzása éppen minálunk magyaroknál következett be a Horthy-korszak »Magyar Hiszekegy«-ével és hasonló szemfényvesztő ürességeivel. És végül azért is kell sokkal magasabbra helyeznünk a Paroles-t ennél a közvetlen irodalmi mintájánál, mert Mickiewicz-nél a központban a letiport lengyel nemzet sorsa áll, az akkori helyzetben teljesen érthető, de végre is hatástalan maradt vallásos nacionalizmus tüzfényében — Lamennais-nél pedig a központi tárgy az egész emberiség óriási többségének, a dolgozó és szenvedő, elnyomott és kizsákmányolt embereknek *egyetemes*, szakadatlan szenvedése, amelynek csak egy része és nem is a legsúlyosabb része a nemzeti elnyomás. A zsarnokoknak a francia látnok nem csupán azért prófétál ítéletet és pusztulást, mert az írek, a belgák, a lengyelek stb. nemzeti életét nyomják el, nemzeti önállóságát teszik lehetetlenné, — hanem még sokkal inkább azért, mert az ő embertelen és istentelen hatalmuk alatt tenyészhetik szabadon mindenféle más elnyomás is, a gazdasági, a társadalmi, a közigazgatási, a szellemi. Amikor Lamennais beszél a Paroles-ban a szabadságról, annak nemcsak nacionalista és irreddentisztikus értelme van, mint Mickiewicz-nél, hanem ennél sokkal tágabb, egyetemesebb értelme: *az emberi nem jobb jövőjének, földi boldogságának lehetősége és kiharcolása.*

Ez lehetett az egyik s talán a legfőbb oka annak, amit Kölcsey — mint fentebb említettük — Pulszky naplójeljegyzése szerint a Paroles ellen kifogásként felhozott. A nemes magyar költőpolitikus, tudjuk, mennyire szíven hordozta a lengyel nemzeti ügyet s mennyire törekedett volna egybekapcsolni, rokonérzelmű követtársaival egyetértve, a lengyelek mellett való állásfoglalást a saját nemzete haladásáért és szabadságáért való küzdelemmel. A lengyel és a magyar liberális nacionalizmushoz mérten Lamennais egyetemes emberi nézőpontja valóban »kozmpolitizmusnak« tűnhetett fel, *holott nem volt az*: a breton abbé, mint minden írása — a Paroles is — bizonyítja, nagyon is szerette népét és hazáját, de a francia történelmi fejlődés, a társadalmi-gazdasági alapváltozása következtében ott már rég megoldott egy csomó olyan nemzeti vonatkozású kérdést (nyelv, függetlenség, területi egység stb.), amelyeknek megoldásáért Magyarországon még csak a harmincas évek elejétől indul meg a céltudatos küzdelem. Azok a magyarok, akik ezt a küzdelmet vívták, még nem érkezhettek el egyszerre oda, ahová a Paroles szerzője már elérkezett s tizegynéhány esztendő múlva elérkezik majd Petőfi is: hogy a népek és nemzetek igazi és állandó szabadságának végső biztosítója csak az egyetemes, a világszabadság lehet, — hogy, amint később Marxék felejtethetetlenül kifejezték: egyetlen nép sem lehet *maga* szabad, ha elnyom *más* népeket.

A Paroles egyik, a magyar történet szempontjából legnevezetesebb, de a műre magára is legjellemzőbb fejezetét már bemutattuk első fejezetünkben. Most még néhány további jellegzetes szemelvényt közlünk belőle, amelyek egy részének, mint majd ötödik fejezetünkben előadjuk, szintén volt magyar irodalmi hatásuk. Előbb azonban meg kell jegyeznünk, hogy a mű első kiadásában még nem volt benne a későbbiekben (a 8. kiadástól 1835. kezdve) már ott szereplő »*Au Peuple* c. előszó, amely a műnek itt-ott kirobbanóan lázongó hangjától nagyban eltérve, türelemre, reményre és szeretetre inti a népet s az isteni igazságosság és ítélet közelségével biztatja, egészen ellanyhult prédikátori stílusban. Továbbá meg kell említenünk, hogy Lamennais az első kiadásokból a kéziratot elolvasó barátai jóakarató tanácsára még kihagyta — bár kipontozással jelezte — azt a néhány sort, amelyben a *pápara* vonatkozó rettenetes látomás van megörökítve: XVI. Gergely ágyban fekszik, körülállják a félelem kísértetei és sorban ráteszik kezüket a szívére. A pápa egyre jobban kihűlő szívében »olyan dolgok mentek végbe, amelyeket lehetetlen föltárni. — Látott a messzeségben, az északi sark táján egy borzalmas szellemalakot [célzás a cásra s a pápának vele paktálására!] és az így szólott hozzá: Add magad az én hatalmamba — az én lehelletem majd fel fog melegíteni. — És akkor az a félelemtől megszállott vén ember megírt a maga dermedt ujjjaival egy szerződést. Nem tudom, mi volt ebben a szerződésben, de minden szava olyan volt, mint a halálhörgés.« (A végső számozás szerint a XXXIII. fejezet szavai). Végül tudnunk kell, hogy Lamennais, ugyancsak barátai tanácsára az első és második kiadás negyvenegy fejezetét a harmadiktól kezdve, még ugyanazon 1834. évben *eggyel kibővítette*, — amely a jelenlegi végső számozás szerint a X. fejezet —, és ebben félreérthetetlenül el igyekezett magától hátrítani azt a »vadászt« vagy legalábbis »gyanút«, amellyel a Paroles első benyomása alatt nemcsak dühödött ellenségei illették, hanem még, enyhébb formában, némely jóakarói is megkörnyékezték: hogy t. i. ő ellensége volna a magántulajdonnak és a népet »rablásra« tanítaná. Ebben a betoldott fejezetben ilyen tanítást ad:

»Hová jutna a világ, hogyha a jog uralma egyszer megszűnnék, hogyha meg nem volna minden embernek a maga személyes biztonsága és nem élhetne félelem nélkül azzal, ami az övé?

Jobb volna a vadonerdők mélyén élni, mint egy olyan társadalomban, amely így ki volna szolgáltatva a rablásnak.

Amit ti ma elvesztek mástól, azt más elveszi holnap titóletek. És az emberek is nyomorultabbakká lennének az égi madaraknál, amelyektől más madarak nem ragadozzák el sem az élelmet, sem a fészket.

Kicsoda a szegény? Az, akinek még nincsen tulajdona, És mit kíván ő? Azt, hogy ne maradjon szegény, hanem legyen valami tulajdona.

Akkor tehát mi egyebet csinál a rabló meg a fosztogató, mint hogy magát a tulajdonjogot törli el, már amennyiben rajta áll?

Aki tehát fosztogat és lop, az éppúgy megtámadja a szegényt, mint a gazdagot; az felforgatja az alapját minden társas együttélésnek.

Az, akinek magának nincsen semmije, csak úgy juthat valami tulajdonhoz, ha másoknak már van valamijük; mert egyedül csak ezek a mások adhatnak valamit neki a munkája fejében.

A rend egyetemes jó, mindnyájunk egyforma érdeke.

Ne igyatok tehát a gonosztevők poharából: keserű, gyötrelmes szorongás van a fenékén, a vége pedig a halál.«

Mindez beszédes bizonyossága annak, hogy Lamennais lelki hasadása nem ért véget a Paroles kibocsátásával, amely pedig, mint láttuk, akkora megkönnyebbülést hozott, vagy legalább ígért neki. Polgári osztálykorlátjai és súlyos papi előítéletei azután is nyomták: akkor sem akarta elismerni önmagáról, hogy ő igenis mind egyházi, mind politikai és szociális tekintetben forradalmár, amikor már igazában régen az volt. Még évekig a Paroles után is szerette a dolgot önmaga és mások előtt úgy feltüntetni, hogy nem ő fordított a pápának hátat, hanem a pápa taszította el őt magától. A Paroles-ben az egyházat már meg sem említi ugyan, de a művön át-meg áthúzódó vallásos és teologikus gondolatmenetektől, dantei metafizikus képektől, a joachimita (középkori szektás) történetmisztikától későbbi műveiben sem tudott teljesen szabadulni. A szociális kérdés legmélyébe viszont, a történelem társadalmi-gazdasági alaptényeibe, azok változásába, egy-két zseniális villanástól eltekintve, komoly tanulmányokon alapuló rendszeres betekintést sohasem szerzett s szentül meg volt győződve, hogy ő igazában *védi* a magántulajdont akkor, amikor szörnyű ítéletet tart az embernek ember által való kizsákmányoltatása fölött, — aminek épp a magántulajdon az előfeltétele.

A következő néhány szemelvény — az eddigiek mellett — azt hiszem, minden magyarázkodás nélkül is alkalmas lesz annak feltüntetésére, hogy a Paroles mennyiben forradalmi szellemű, és mennyiben nem az.

A magános fa, a madarak, a kőszikla parabolája (a VII. fejezet):

»Amikor a fa magánosan áll, rázzák a szelek és leszaggatják lombjait, ágai pedig, ahelyett, hogy felmagasodnának, legörbednek, mintha csak a földet keresnék.

Amikor a plánta magánosan nő, sehogy sem tud menedéket találni a nap heve ellen s ezért elfonnyad, elszárad, elhal.

A magánosságban élő embert is így görnyeszti föld felé a hatalmasságok szélvésze és így égeti fel az a telhetetlenség, amellyel e világ nagyjai szívják a vérét.

Ne tegyetek hát úgy, mint a magános plánta és a magános fa; hanem egyesüljetek, támogassátok egymást, nyújtsatok egymásnak oltalmat.

Mindaddig, amíg nem lesz közöttetek egység, amíg mindegyikötök csak önmagára fog gondolni, nem várhattok egyébre, csak szenvedésre, nyomorúságra, elnyomatásra.

Van-e a világon gyengébb állat, mint a veréb, védtelenebb, mint a fecske? És mégis, amikor a ragadozó madár megjelenik, a fecskék és a verebek képesek elúzni — egyszerűen azzal, hogy mind köréje gyűlnek és együtt üldözik.

Vegyetek példát a verébről és a fecskéről.

Annak, aki embertestvéreitől elkülönözi magát, mindig sarkában van a félelem: mellé telepszik, amikor pihen, s még álmában sem hagyja el.

Ha tehát azt kérdezik tőletek: hányan vagytok? — ezt feleljétek: *Egyen* vagyunk, mert egyek vagyunk mind, mi és testvéreink.

Isten nem teremtett se kis embert, se nagy embert, sem urat, se szolgát, se királyt, sem alattvalót — Isten egyenlőnek teremtett minden embert.

Ámde némely embereknek több a testi vagy a szellemi erejük, vagy az akaraterejük a többiénél: és ezek azok, akik a többinek a leigázására törekszenek, hogyha a gőg vagy a telhetetlenség elfojtja bennük a testvéri szeretetet.

Isten pedig előre tudta, hogy ez így lesz — és ezért parancsolta meg az embereknek, hogy szeressék egymást, mert csak így lehetnek egyek és a gyengék csak így kerülhetik el, hogy az erősek el ne nyomják őket.

Mert az, aki erősebb egy magános embernél, már nem lesz annyira erős, ha kettővel áll szemben; és az, aki még két másiknál is erősebb, meggyengül, ha négyel kell szembekerülnie. Tehát a gyengéknek nem lesz semmi félnivalójuk, hogyha egymást szeretve valóságos egységre jutnak.

Hegyek közt vándorolt egy utas ember s egyszer csak olyan helyre ért, ahol egy hatalmas kőszikla feküdt leomolva keresztben az úton, úgy hogy egészen elrekesztette azt s nem volt mellette kiút se jobbra, se balra.

Az ember látta, hogy a szikla miatt nem folytathatja az útját s ezért megpróbálta megmozdítani, hogy kiutat szerezzen magának. De hiába volt minden erőlködése — csak annyira ment, hogy nagyon elfáradt.

Leült hát egészen elszomorodva s ezt mondta magában: Mi lesz velem, ha majd az éjtszaka jó és itt lep meg a magánosságban: nincs ennivalóm, nincs fedelem, nem lesz semmi védelmem, amikor majd a vadállatok zsákmányra indulnak!

Így tépelődött, amikor megérkezett egy másik utas ember. Ez megpróbálta ugyanazt, amit az első, de éppugy nem bírta megmozdítani a kősziklát. Így hát leült csöndben és lecsüggesztette a fejét.

Utána még többen is jöttek mások, de a sziklát egyikük sem bírta megmozdítani, és valamennyit nagy félelem fogta el.

De végül az egyik azt mondta a többinek: Testvéreim, imádkozunk a mi mennyei Atyánkhoz, hátha megkönyörül rajtunk nyomorúságunkban.

És a többi is hallgatott rá, és valamennyien szívből könyörögtek a mennyei Atyához.

És miután imádkoztak, az, aki imádságra buzdított, most ezt mondta : Testvéreim, amit egyikünk sem tudott egyedül megtenni, hátha megpróbálnók megtenni mind, egyesült erővel?

Erre fölállottak, mind egyszerre megtaszították a sziklát — és a szikla engedett, és ők békességben tovább mehettek.

Ez az utas példázza a magában járó embert az élet vándorútján. A kőszikla mindaz a nyomorúság, amikkel az útjában lépten-nyomon találkozik.

Ezt a kősziklát egymagában egyetlen ember sem bírja elhengeríteni ; de Isten úgy mérté ki annak súlyát, hogy sohase tartóztassa fel azokat, akik egyesülten járják vándorútjokat.«

A zsarnokság és a bérrabság eredete (a VIII. fejezet.) :

»Kezdetben az embernek a megélhetéséhez nem volt munkára szüksége ; a föld magától megtermett minden szükségére valót.

De az ember elkövette a bűnt — és amikor ő feltámadt Isten ellen, a föld is feltámadt ő ellene.

Úgy lett az ő dolga is, mint a gyermeké, mikor az apja ellen lázad : apja megvonja tőle szeretetét és sorsára hagyja ; még a szülői házban levő szolgálószemélyzet is megtagadja tőle a szolgálatot. Világgá kell mennie, hogy fenn-tarthassa nyomorult életét és orcája veritékével egye a kenyeret, amit megkeres.

Ettől fogva tehát Isten minden embert munkára kárhoztatott. Mindegyiknek törnie kell magát vagy testileg, vagy szellemileg. És valamennyi közt azok a legnyomorultabbak, akik azt mondják : Én bizony semmit sem dolgozom!

Mert ezeket úgy emésztik meg a bűneik, ahogy a hullát megemésztik a férgek — s ha nem a bűneik, akkor az életunalom.

Mert mikor Isten azt akarta, hogy az ember dolgozzék, kincset rejtett el a munkába — mert hiszen atya ő, és az atya szívéből a szeretet nem halhat ki.

És aki ezt a kincset jól felhasználja és nem herdálja el bolondmódra, az egyszer majd megpihenhet, és akkor úgy lesz a dolga, mint volt kezdetben az első embereké.

De Isten még ezt a parancsolatot is adta az embereknek : Segítsetek egymáson, mert közöttetek vannak erősebbek és gyengébbek, vannak betegesek és egészségesek — élnie azonban kell mindegyiknek.

És élni is fognak mind, ha megfogadjátok szavamat — mert én meg fogom jutalmazni szerető szánakozástokat testvéreitek iránt, én termővé teszem veritéktek hullását.

Az pedig, amit Isten megígért, még mindig beteljesedett : még soha senki sem látta kenyérben szűkölködni azt, aki segít a testvéreinek.

Ámde volt egyszer egy gonosz ember, akit Isten megátkozott. Ez az ember erős volt, de a munkát gyűlölte — annyira, hogy ezt gondolta magában :

Mitévő legyek? Ha nem dolgozom, éhenhalok, már pedig én a munkát nem állhatom.

És ekkor egy pokoli gondolat ötlött ez ember szívébe. Fogta magát, éjtszaka rárontott néhány testvérére, amidőn azok aludtak, és megláncolta őket. Mert így gondolta magában: Majd kényszeríteni fogom őket vesszővel és korbáccsal, hogy énnekem dolgozzanak, s én fogom majd fölélni munkájuk gyümölcsét.

És úgy is tett, ahogy elgondolta. Mások eltanulták tőle s ugyanígy cselekedtek. Most már nem volt többé minden ember testvér — most már csak urak voltak és rabszolgák.

Gyászbaborult e napon az egész föld.

Sok idő múltán volt egy másik ember, aki még gonoszabb volt az előbbinél s Istentől még jobban megátkozott.

Ez látta, hogy az emberek mindenfelé elszaporodtak, megszámlálhatatlanul sokan lettek, — és erre ezt gondolta magában:

Hiszen igaz, láncra tudnék verni egynéhányat s kényszeríteni tudnám, hogy nekem dolgozzanak, — de akkor etetnem is kellene őket, ez pedig csökken-tené a nyereségemet. Csináljuk okosabban: dolgozzanak ingyért!

Egyszer ugyan természetesen meg fognak halni, — de mivel igen sokan vannak, nekem lesz módom meggazdagodni, mielőtt nagyon elfogyna a számuk, — és mindig fog maradni belőlük éppen elég.

Ez az egész sokaság ugyanis abból élt, amit a munkája fejében kapott.

Amikor az a gonosz ember ezt így elgondolta, különfogta egy-egy ember-társát és azt mondotta nekik: Nézzétek, ti most napi hat órát dolgoztok s a munkátokért egy pénzt kaptok. Dolgozzatok hát napi tizenkét órát és akkor két pénzt fogtok keresni — és sokkal jobban fogtok élni ti magatok is, asszonyaitok is, gyermekeitek is.

És azok hittek neki.

Azután pedig így szólt hozzájuk: De hiszen ti csak az év napjainak felét töltitek munkával. Dolgozzatok minden napján az esztendőnek, és akkor a nyereségetek kétszeresére emelkedik.

És azok most is hittek neki.

Ebből pedig az lett, hogy a munka mennyisége megkettőződött, anélkül, hogy a dolgozóknak szükségük lett volna erre a megkettőzésre — ennélfogva a fele száma azoknak, akik azelőtt a munkájokból éltek, többé már nem talált senkit, aki munkát adjon neki.

Ekkor így szólt hozzájuk az a gonosz ember, aki elhitette őket: Nézzétek, én adok munkát mindnyájatoknak, de azzal a föltétellel, hogy ugyanannyi ideig dolgoztok, mint azelőtt, én viszont csak a felét fogom fizetni eddig fizetett béreteknek, — mert én szívesen segíték rajtatok, de elvégre magamat sem tehetem tönkre.

Azok pedig éhesek voltak, asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt. Tehát elfogadták a gonosz ember ajánlatát, sőt még hálálkodtak is neki: hiszen — mondották — önekl köszönhetjük az életünket.

A gonosz ember így csalta őket tovább s tovább: a munkájuk mennyiségét mindig növelte, a bérüket folyton csökkentette.

És meghaltak, amikor már betevő falatjuk sem volt, — de mások sietve a helyükbe tódultak, mert akkora lett az éhinség abban az országban, hogy egész családok eladták magukat egy falat kenyérért.

És így az a gonosz ember, aki hazugsággal ámitotta el testvéreit, több gazdagságot halmozott fel, mint az a gonosz ember, aki megláncolta őket.

Emennek Zsarnok a neve, — am azt csak a pokolban nevezik nevén.»

A szeretet himnusza (a XV. fejezet):

»A ti földi életek csak annyi, mint egy napnak elmúlása: úgy vigyázzatok hát, hogy békességben töltsétek el.

A békesség a szeretet gyümölcse; mert ahhoz, hogy békében éljünk, sok mindent el kell tudnunk viselni.

Tökéletes ember nincs, a maga hibái mindenkinek megvannak; vagy így, vagy úgy minden ember ránehézkedik a másokra és egyedül a szeretet könnyítheti meg ezt a terhet.

Ha ti nem bírjátok elviselni a testvéreiteket, ők vajjon hogyan fognak titeket elviselni!

A Mária fiáról meg van írva: Mivelhogy szerette az övéit, akik a világban voltak, mindvégig szerette őket.

Ti is szeressétek hát testvéreiteket, akik a világban vannak — szeressétek mindvégig.

A szeretet fáradhatatlan, soha nem lankad el. A szeretet kimeríthetetlen: életerejét és megújulását önmagából meríti, és minél jobban elárad, annál nagyobb lesz a teljessége.

Aki önmagát jobban szereti, mint a testvérét, az nem méltó Krisztushoz, aki meghalt testvéreiért. Ha már a javaitokat odaadtátok, adjátok oda az életeket is — és a szeretettől mindent vissza fogtok kapni.

Bizony mondom nektek: aki szeret, annak a szíve földi paradicsom. Abban benne van Isten, mert az Isten szeretet.

A rosszlelkű ember senkit sem szeret, őbenne csak mohó kívánság van: megenne és meginna mindent; a szeme olyan, mint a kígyóé: bűvöl, csalogat, de csak azért, hogy elnyeljen.

A szeretet úgy lakozik a tiszta lelkek mélyén, mint a harmatcsepp a virágkehelyben.

Ó, ha ti tudnátok, mit tesz szeretni!

Ti azt mondjátok, hogy szerettek — és mennyi testvéreteknek nincs kenyere, hogy fenntarthassa életét, nincs ruhája, hogy befedezze meztelen tagjait, nincs fedele, mely alatt meghúzódjék, nincs egy kevés szalmája, hogy aludjék rajta — tinektek pedig bőven van mindenkől.

Ti azt mondjátok, hogy szerettek — és akkor mennyi beteg van, aki ott sorvad szegényes nyoszolyáján, minden segítség nélkül; mennyi boldogtalan van, aki sír és nem sír vele senki; mennyi kis gyermek jár dermesztő hidegben küszöbről-küszöbre, hogy a gazdagok asztaláról morzsákat kolduljanak, és nem kapnak!

Ti azt mondjátok, hogy szeretitek a testvéreiteket. — hát akkor ugyan mit csinálnátok velük, ha gyűlölnétek őket?

Én pedig azt mondom néktek, hogy mindaz, aki nem segít az ő szenvedő testvérén, noha tehetné, ellensége annak; és mindaz, aki nem ad enni éhes testvérenek, noha megtehetné, gyilkosa annak.«

Bátorság kell a népbutítók ellen! (a XXI. fejezet):

»A nép képtelen felfogni saját érdekeit: ha tehát a javát akarjuk, mindig gyámságban kell őt tartanunk. Hiszen az értelmesek dolga vezetni azokat, akikben nincsen értelem.

Így beszél egy csomó képmutató, akik a nép helyett el akarják látni annak ügyeit, hogy a nép zsírján hízzanak.

Ezek azt mondják nektek: ti képtelenek vagytok felfogni érdekeiteket — s ennél fogva még azt sem fogják megengedni tinektek, hogy azzal, ami a tiétek, szabadon rendelkezhesetek olyan célra, amit ti hasznosnak gondoltok; de ők majd rendelkezni fognak azzal valami más célra — olyanra, ami tinektek nem tetszik, sőt ellenszenves.

Ti képtelenek vagytok — mondják ők — ellátni valami kis közös tulajdont, képtelenek vagytok megítélni a saját javatokra vagy károtokra valót; képtelenek vagytok felismerni a saját szükségeiteket és azoknak utánok látni. Ezért majd küldenek hozzátok jól fizetett — de a ti zsebetekből fizetett — embereket, akik a saját kényük-kedvük szerint fogják kezelni a ti javaitokat: nem engedik meg, hogy azt tegyétek, ami kedvetekre van, hanem rászorítanak benneteket, hogy azt tegyétek, ami ellenetekre van.

Ti képtelenek vagytok — mondják ők — megítélni, milyen nevelés felel meg legjobban a ti gyermekeiteknek. Tehát a gyermekeiteket — merő gyöngédségből — bele fogják majd dobni az istentelenség és az erkölcstelenség kloákáiba; ha ugyan nem inkább arra szánjátok őket, hogy maradjanak ki minden néven nevezendő oktatásból.

Ti képtelenek vagytok — mondják ők — megállapítani, meg tudtok-e ti élni családostul abból a bérből, amelyet munkátokért kaptok. Ennél fogva súlyos büntetés terhe alatt meg fogják nektek tiltani, hogy együttes tanácskozás

alapján elérjétek ennek a bérnek emelését, hogy asszonyaitokkal és gyermekeitekkel együtt egyáltalában meg birjatok élni.

Ha mindaz igaz volna, amit ez a képmutató, falánk népség állít, akkor ti sokkal alábbvalóak volnátok a baromnál, mert még a barom is tudja azt, amiről ezek azt állítják, hogy ti nem tudjátok — tudja pedig pusztán az ösztönéből.

Isten titeket nem arra teremtett, hogy néhány más embernek legyetek a nyája. Arra teremtett, hogy éljétek szabadon, társaságban, testvérekként. Már pedig a testvérnek nincs jussa, hogy a testvérenek parancsoljon. A testvéreket kölcsönös egyezmények kötik össze egymással, ezek az egyezmények adják magát a törvényt, a törvényt tisztelni kell és mindenkinek össze kell fogni, hogy meggátolják annak megsértését — mert a törvény nem más, mint mindenki számára közös oltalom, mindenkinek közakarata és közérdeke.

Legyetek férfiak: senkinek a világon nincs fölöttetek elég hatalma ahhoz, hogy akaratotok ellenére igába fogjon benneteket; csak ti magatok húzhatjátok, ha akarjátok, fejeteket a kötőfékbe.

Vannak ostoba állatok, amelyeket istállóba zárnak, etetnek, hogy dolgozzanak, azután pedig, ha megvénültek, felhizlálnak, hogy a húszakat megegyék.

De vannak azután másféle állatok is: ezek a mezőn élnek, őket nem lehet szolgásba hajtani, mert egyáltalán nem hagyják magukat sem elbolondítani csalfa kedveskedéssel, sem legyőzni fenyegetéssel, durva bánásmóddal.

A bátor emberek ezekhez hasonlítanak, — a gyávák amazokhoz.«

Militarizmus (a XXXV. fejezet):

»Hogyha a nemzetek elnyomói csak magukra támaszkodhatnának és nem számíthatnának idegen segítségre — ugyan mit érne az erejük a nemzetek ellen?

Ha a nemzetek szolgásában tartására csak azoktól kapnának segítséget, akiknek a szolgásból hasznuk van, — ugyan mit érne ez a kevés szám szemben egész népeknek az erejével?

Isten bölcsesége rendezte így el a dolgokat, hogy az emberek mindig ellene tudjanak állani a zsarnokságnak — és a zsarnokság lehetetlen volna, hogyha az emberek megértenék az Isten bölcsességét.

De mert az emberi szivek más gondolatokra tértek, a világ urai az Isten bölcsességével, amelyet az emberek nem értettek többé, szembeszögezték e világ fejedelmének, a Sátánnak a bölcsességét.

A Sátán pedig, a nemzetek elnyomóinak királya, a világ urainak pokoli cseleget sugallott, hogy ezek megerősíthessék zsarnoki uralmukat.

Nézzétek — mondotta — így tegyetek. Vegyétek elő mindenik családból a legerőteljesebb ifjakat, adjatok fegyvert a kezükbe és tanítsátok meg őket annak használatára. És ők majd akkor a ti érdeketekben harcolni fognak a

saját apáik és testvéreik ellen — mert én el fogom velük hitetni, hogy ez dicsőséges cselekedet lesz.

Csinálok nekik két bálványt : az egyiket el fogják nevezni Becsületnek, a másikat pedig Hűségnek ; és adok nekik törvényt : a föltétlen Engedelmesség törvényét.

És az ifjak imádni fogják ezeket a bálványokat és vakon fogják magukat alávetni ennek a törvénynek, mert én el fogom szédíteni a lelküket és tinektek nem kell majd többé semmitől sem félni.

És a nemzetek elnyomói megtették azt, amit a Sátán tanácsolt nekik — a Sátán pedig szintén teljesítette azt, amit ő a nemzetek elnyomóinak megígért.

És látni lehetett, amint a nép gyermekei kezét emelnek a népre, gyilkolják a testvéreiket, láncra verik az apjukat és még az anyaméhet sem becsülik meg, amely egykor hordozta őket.

És amikor azt mondták nekik : Mindenre kérünk, ami szent, gondoljátok meg, mekkora igazságtalanság, mekkora kegyetlenség az, amit nektek parancsolnak — ők így feleltek : Mi nem gondolkozunk, mi engedelmességek.

És amikor azt mondták nekik : Hát tibennetek már semmi szeretet nincs az apátok, az anyátok, a fiú- és lánytestvéreitek iránt — ők így feleltek : Mi nem szeretünk, mi engedelmességek.

Amikor pedig rámutattak előttük az Isten oltáira, aki teremtette az embert, s a Krisztus oltáira, aki megváltotta az embert, ők így kiáltottak : Ezek a haza istenei — minekünk pedig azok az isteneink, akik a mi hazánk felett uralkodóknak az istenei : a Hűség és a Becsület.

Bizony mondom néktek : amióta az első asszonyt elbolondította a Kígyó, azóta még nem volt ennél borzalmasabb bolondítás.

De most már ez lejáróban van. Amikor a gonosz lélek megszedíti a becsületes lelkeket, az mindig csak egyidőre szól. Egy darabig mintha valami szörnyű álm tartaná őket megszállva, — de azután felébrednek belőle és áldják Istent, aki megszabadította őket ebből a gyötreléből.

Még néhány nap — és azok, akik addig az elnyomók érdekeiért harcolnak, most már az elnyomottak mellett fognak majd harcolni ; azok, akik azért harcoltak addig, hogy az apjukat, az anyjukat, a fiú- és lánytestvéreiket bilincsek közt lehessen tartani, most már a kiszabadításukért fognak majd harcolni.

És a Sátán bemenekül a barlangjába, együtt a nemzetek uralkodóival.«

Néphadsereg (a XXXVI. fejezet) :

»Hova mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni Istenért és a haza oltáraiért.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni az igazságosságért, a népek szent ügyéért, az emberi nem szent jogaiért.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy testvéreimet felszabadítsam az elnyomás alól, — hogy letörjem a láncokat és a világnak a láncait.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni a hamisságnak emberei ellen, azoknak ügyéért, akiket ők földhöz nyomnak és lábbal tapodnak — harcolni a rabszolgákért uraik ellen, harcolni a szabadságért a zsarnokok ellen.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy egynéhány ember ne zsákmányolhassa ki valamennyi többit — harcolni, hogy fölemelhessem a lecsüggedt fejeket és meg-támogathassam a rogyadozó térdeket.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy az apák ne átkozzák többé azt a napot, amelyen megmondták nekik, hogy fiok született — és az anyák se átkozzák többé azt a napot, amikor először szoríthatták keblükre újszülött fiokat.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy a fiúnak ne kelljen többé szomorkodnia amiatt, hogy a lánytestvére a szeme láttára hervad el, mint a fű, amelytől a föld megtagadja táplálékát — megyek harcolni azért, hogy a lánynak ne kelljen többé sírva néznie a fiútestvére után, amikor az elmegy és nem jó vissza többé.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy mindenki békében fogyaszthassa el munkája gyümölcsét ; harcolni, hogy felszáríthassam a könnyét azoknak a kis gyermekeknek, akik kenyeret kérnek és ezt kapják válaszul: Nincs több kenyerünk ; amink még megmaradt, elvették.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni a szegény emberért, hogy ne legyen mindörökre kisem-mizve a közös örökség reá eső részéből.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy elűzzem a kunyhókból az éhínséget, és hogy a családokba visszavigyem a bőséget, a biztonságot, az örömet.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy azoknak, akiket az elnyomók tömlőcök fenekére vetettek, visszaadjam a szabad levegőt és a szemüknek a világosságot.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy ledöntsem a korlátokat, amelyek a népeket elválasztják egymástól és nem engedik őket egymás keblére borulni — holott egy atyának a gyermekei ők és az a rendeltetésük, hogy egyazon szeretetben egyesülve éljenek.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy az emberi zsarnokság alól felszabadítsam a gondolatot, a szót, a lelkiismeretet.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni a magasságból származó örök törvényekért: az igazságosságért, amely a jogok oltalmazója, és a szeretetért, amely az elkerülhetetlen bajok enyhítője.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy minden embernek legyen a mennyben Istene és a földön hazája.

Áldás, hétszeres áldás a fegyveredre, ifjú katona!«

A szabadság himnusza (a XXXIX—XL. fejezetek):

»A szántóvető hordozza a napnak terhét esőben, napsütésben, szélben, hogy munkájával előkészítse az aratást, amely ősszel meg fogja tölteni a csúreit. Az igazságosság a népek aratása.

A kézműves felkel hajnal előtt, meggyújtja kicsiny lámpáját s megállás nélkül töri magát, hogy valami kevés kenyeret tudjon keresni a maga és gyermekei táplálására.

Az igazságosság a népek kenyere.

A kereskedő nem riad vissza semmi fáradságtól s nem panaszkodik semmiféle testi töredelem miatt; elnyúzza magát, még aludni is elfelejt, csak hogy kincseket gyűjtsön.

A szabadság a népek kincse.

A tengerész átszeli a tengereket, vereti magát hullámokkal, viharral, kiálló szirtek közt kockáztatja életét, tűr hideget és tűr meleget — csak azért hogy öreg napjaiban legyen valami nyugalma.

A szabadság a népek nyugalma.

A katona a legkeményebb nélkülözésnek is aláveti magát, virraszt, harcol, vérént ontja azért, amit ő dicsőségnek nevez.

A szabadság a népek dicsősége.

És ha van olyan nép, amelynek az igazságosság és a szabadság kevesebbet ér, mint a szántóvetőnek az aratás, a kézművesnek a darab kenyér, a kereskedőnek a kincs, a tengerésznek a nyugalom és a katonának a dicsőség: akkor húzzatok magas kőfalat az ilyen nép köré, hogy a lehetével meg ne fertőztesse a földnek többi részét.

Amikor majd eljő a népek nagy ítéletnapja, akkor az ilyen népnek azt fogják mondani: Mit csináltál te a lelkeddel? Hiszen se jelét, se nyomát nem lehetett látni. Nem kellett neked más, csak az állati lét gyönyörűségei. A sarat szeretted — no hát rothadj is meg a sárban!

Az a nép ellenben, amelyik a maga lelkében az anyagi javak fölé helyezte az igazi jókat, és, hogy ezeket kivívhatta, nem sajnált semmi munkát, semmi fáradságot, semmi áldozatot — az ilyen nép ezt fogja majd hallani:

Akiknek lelkük van, azoknak a lelkekhez méltó jutalom jár. Te minden dolognál jobban szeretted a szabadságot és az igazságosságot; jöjj hát és legyen örökre a tiéd az igazságosság és a szabadság.

Elhiszitek, hogy annak az ökörnek, amelyiket az istállóban etetnek, hogy aztán igába fogják s majd mérszárszékre hizlalják fel, irigyléreméltóbb az állapota, mint azé a bikáé, amely szabadon keresi meg az ételmét szerte az erdőségben?

Elhiszitek, hogy annak a lónak, amelyiket megnyergelnek és fölzabláznak, de a jászla mindig tele van szénával, különb a sorsa, mint azé a méné, amely minden békából kiszabadult és vígan nyerítve száguldozik a rónán?

Elhiszitek, hogy az a kappan, amelyik elé a tyúkudvarban odahintik a szemet, boldogabb annál a vadgalambnál, amelyik reggel még nem tudja, hol fogja megtalálni napi táplálékát?

Elhiszitek, hogy az az ember, aki nyugodtan sétálgat egy olyan parkban, amelynek királyság a neve, kellemesebben él, mint a bujdosó, aki vadonról vadonra, szikláról sziklára jár, de a szíve tele van reménységgel, hogy hazát teremt majd magának?

Elhiszitek, hogy az a bárgyú jobbágy, aki ott ül az ura asztalánál, jobbízűen fogyasztja annak finom étkeit, mint a szabadságért küzdő katona a maga darab fekete kenyérént?

Elhiszitek, hogy az, aki borjúkötéssel a nyakán ott alszik a szalmavackon, amelyet az ura lökött oda neki, jobbízűen alszik, mint az, aki egész nap azért harcolt, hogy egy úrtól se kelljen függnie és most éjjel néhány órát pihen a pusztai földön, valami mező sarkában?

Elhiszitek, hogy azon a gyáva emberen, aki mindenhová magával hurcolja rabszolgai láncait, kisebb teher van, mint azon a bátor emberen, akin a fogság bilincse csörög?

Elhiszitek, hogy annak a rettegő embernek, aki úgy hal meg az ágyában, hogy megfojtja a fertőzöten levegőt, amelyet a zsarnokság áraszt, kívánatosabb vége van, mint annak a rettenthetetlen embernek, aki a vérpadon adja vissza lelkét Istennek — szabadon, úgy, ahogyan kapta tőle?

Munkából is, szenvedésből is kijut mindenkinek — csakhogy vannak meddő munkák és vannak termékeny munkák; vannak gyalázatos szenvedések és vannak dicsőséges szenvedések.«

»Sohasem tudom ezeket az ékesenszóló lapokat anélkül olvasni — mondja Renan a maga nagyon szépen megírt, bár teljesen egyoldalú és megrögzötten polgári szemléletű Lamennais-tanulmányában 3 évvel a nagy abbé halála után —, »hogy rám ne ragadjon valami mágikus erejükből.« »Fenntartás nélkül magasztalást érdemel — szerinte — a Paroles, csak azzal a föltétellel, hogy senkinek eszébe ne jusson utánozni azt« — mert hiszen a Paroles tulajdonképpen már maga is utáztat, »egyetlen jelensége az irodalomtörténetben annak, hogy valaki a stílusutáztatást a zsenialitásig vitte.« (»Pastiche de génie«)⁵³ Mi hozzátehetjük, hogy a műnek néhol egészen átütő erejű forradalmiságát legjobban éppen ez az utáztatás csökkenti le: a biblia s méginkább — a mű legelején és legvégén — Dante hatása: Ott, ahol Lamennais legegényibben adja magát — s az általunk közölt fejezetek ezek közé tartoznak — még a szentimentális-lírai részek (főként a szeretetre való hivatkozások) sem zavarják azt a benyomásunkat, hogy itt tulajdonképpen a harmincas-negyvenes évek egyik legerősebb polgári forradalmi kovásza hat.

Sort álltak a Paroles-ért, a diákság a pad alatt olvasta az órákon, és az első százezer példányt villámgyorsan szétkapkodták belőle. A kiadások áttekinthetetlen sorozatában jelent meg Franciaországban, egészen napjainkig, — de fordításokban egyebütt is. A már említett névtelen hamburgi fordításon kívül még ugyanazon 1834. esztendőben két másik német fordítása is keletkezik: az E. Stoeber-féle »Worte eines Gläubigen« (Strassburg), meg a Börne-féle »Worte des Glaubens« (Párizs, — utóbb Svájcban és Németországban is),⁵⁴ amely utóbbi a tartalmi hűség mellett az eredetinek stílusművészetét is — a kongeniális fordító jóvoltából — a legszebben tükrözi. (Maga Lamennais is ezt a német fordítást szerette legjobban). Már a negyvenes években több lengyel fordítása is van (az egyik versben) —, de adatok vannak rá, hogy nemcsak lengyel, hanem román és orosz haladó szellemű s többé-kevésbé forradalmi hajlamú

⁵³ E. Renan: *Essais de Morale et de Critique*. 9. kiad. Paris 1924. 141. sk. A Lamennais-tanulmány először 1857-ben jelent meg, a *Revue des deux Mondes* aug. 15-i számában.

⁵⁴ Figyelemreméltó, hogy Börne a maga már említett híres és Magyarországon is nagyon olvasott *Párizsi Levelei*-ben (1830. szept. 5. — 1833. márc. 19.) *L.-vel még egyáltalán nem foglalkozik*, pedig, amint láttuk, pontosan ez volt az az időszak, amikor a *L'Avenir* szerkesztője a liberális-demokrata-republikánus francia közvéleményben egyre népszerűbbé válik, a »Mirari vos« után pedig annak ünnepeltje lesz. Talán ez az egyik oka annak, hogy ugyanez években hazánkban sem találunk iránta liberális részről érdeklődést. Börne és a magyarok számára egyként csak a Paroles szerzője lett igazlmasan érdekes téma.

körökben is nagy volt a hatása 1848 előtt. Kivétel nélkül minden többi művelt európai nyelvre is lefordították — nyilván emigráns körökből kerülhetett ki a Genfben, 1901-ben, az orosz forradalmi munkásmozgalom fellendülésének első évében megjelent első nyomtatott orosz fordítása.

Természetes, hogy a Metternich és a cár vezette európai reakció az első perctől kezdve felfigyelt a Paroles-ra. Vállvetve, ideges türelmetlenséggel kezdte sürgetni a Vatikánban annak egyházi elítélését az osztrák, orosz és porosz kormány. De számított erre a francia kormány is, amely — előzetes cenzúrát nem gyakorolván s egyelőre bírósági vagy rendőri eljárást sem mervén indítani a hallatlanul népszerűvé lett abbé ellen —, az egyházon keresztül remélte legal-kalmasabban ellensúlyozhatónak a republikánus körökben bibliaként forgatott, veszedelmes mű hatását. Viszont azt az egyet elhíhetjük XVI. Gergelynek, amit a francia »chargé d'affaires«-nek 1834. augusztusában mondott: hogy ő senkinek a biztatására nem szorul rá, amikor Lamennais elítéléséről van szó. Annak csakugyan van is nyoma, hogy a francia kormány, noha maga az elítélés megfelelt intencióinak, a *hangot*, amelyen az megtörtént, kissé mégis sokallotta és — állítólag még a bíbornoki kollégium némely kiváló tagjaival is egyetértve — fölöslegesnek tartotta az osztrák és a cári kormány ilyen túlságosan gyors és készséges kiszolgálását a »szentszék« részéről.⁵⁵

Tény az, hogy amint említettük, a pápa nem elégedett meg a Paroles egyszerű indexre tételével (ahová aztán Lamennais későbbi munkái is sorban felkerültek), — hanem, az akkori viszonyok közt szokatlan gyorsan, már június végén külön encyklikát bocsátott ki ellene »Singulari Nos« kezdettel. Ebben Lamennais természetesen szószegőnek és lázadónak van feltüntetve, s a könyv »bűneinek« részletes és felháborodott felsorolása közben külön aláhúzást kap a fejedelmek elleni lázítás, a katonaság félrevezetése, meg a bibliával való »visszaélés«. Éppen ezért — mondja jellegzetes vatikáni-kúriális stílusban — »Mi ezt a könyvet... amely az istenigével istentelenül visszaélve, megrontja a népeket, arra ösztökélve, hogy bontsák fel minden közrend kötelékét, ingassanak meg minden egyházi és világi tekintélyt és gerjesszenek, szítsanak, támogassanak zendüléseket és forradalmakat a birodalmakban —, ezt a könyvet, amely ilyen hamis, rágalmozó, vakmerő, anarchiába sodró, az istenigével ellenkező, istentelen, botrányos, téves tételeket tartalmaz, — amilyeneket az egyház már a valdens, wiklifita, huszita és más effajta eretnekekben különösképen elkárhoztatott, — ezt a könyvet Mi elítéljük, kárhoztatjuk s akarjuk és határozzuk, hogy mindörökre szólni ítélet és kárhoztatás alatt állónak tekintessék.«⁵⁶

⁵⁵ Gabriel, *Asztrik: Index romain et littérature française à l'époque romantique*. Bp. — Tangerloo 1936. 28—29. (A mű rövidebb magyar kiadása: *A római index és a francia romantika*. Bp. 1936.) Ez a szerzetes szerző hoz fel nevezetes példát arra, hogy a vatikáni Index-kongregáció levéltára s abban is különösen a L.-ügyre vonatkozó akták mai napig mennyire hét lakat alatt vannak; még egyébként vatikáni szempontból teljesen megbízható kutatók számára is megközelíthetetlenek.

⁵⁶ A latin szöveget l. az »Angelegenheiten Roms« 296—297. lapjain, valamint a Denzinger-féle *Enchiridion Symbolorum* nagyszámú kiadásában.

A pápai mennykövek hatása alatt természetesen minden olyan európai országban, ahol ez az uralkodó osztályoknak s az azokat szolgáló államhatalomnak érdekében állott, évekig tartó rendőri és közigazgatási hajsza indult meg a Paroles ellen. Ennek azonban, mint magának a pápai elítélésnek is, csak annyi eredménye volt, hogy az abbét régi híveinek és csodálóinak begyulladt többsége otthagya (egyesek még a nyilvánosság előtt is rútul megtagadták), — de a régi hívek helyett sokkal több új tisztelője és olvasója lett, néhány évig a népszerűség központjába, a haladó európai közvélemény élére került, a Paroles terjedésének pedig (amint a magyar példából is láthattuk) hiába próbálkoztak gátat vetni. Kimutatható, hogy az iránta Európaszerte megnyilvánuló érdeklődés csak akkortól fogva kezd fokozatosan csökkenni, amikor már előbb az utópista, majd még sokkal inkább a tudományos szocializmus kezdi határozott, konkrét, elméletileg is megalapozott formába önteni a Lamennais-nél még csak szétfolyóan, költői-misztikus fátylakba burkoltan jelentkező hatalmas követelést: az emberi nem óriási, dolgozó és szenvedő többségének felszabadítását az *evilági* boldog élet lehetőségeire.

A nagy Kitagadott egy darabig még mindig tusakodott önmagával — annál inkább, mert a pápai encyklika még nyitvahagyott számára egy ajtót: csak művelt ítélte el, *őt magát nem átkozta ki, nem exkommunikálta* sem akkor, sem később (sőt kifejezést adott »megtérések« iránt való reményének). Lamennais ennek megfelelően szintén nem tette meg a formailag is döntő lépést: *kifejezetten, jogi formák közt sohasem szakított egyházával*. A felekezetenkívüliség akkor még Franciaországban az állampolgári helyzet szempontjából sem volt lehetséges, az pedig a gyökeresen katolikus előzményekből kinőtt Lamennais-nek soha esze ágában sem fordult meg, hogy a protestantizmus valamelyik felekezetéhez csatlakozzék. A protestantizmus *mindenik* történelmi formájáról igen csekély véleménye volt, s egyiket sem tartotta alkalmasnak arra, hogy Róma helyett valami jobbat adjon; Guizot-val, a francia reformátusok akkori »pápájával« kölcsönösen nem állhatták egymást, — ami mindkettőnél egészen természetes volt; csak egynéhány protestáns papi és világi emberrel alakultak ki élete vége felé jó személyi kapcsolatai. Ezek egyikét, a nagyműveltségű hugenotta (nem pap) Auguste *Barbet*-t annyira szívébe fogadta, hogy a halálos ágyán »háza és érdekei« kizárólagos gondozásával és kezelésével is megbízta: őróla, mint kálvinistáról feltételezte (a saját rokonairól persze nem!), hogy *nem fog térítgető katolikus papokat a közelébe engedni*, akik a már esetleg agonizálóat ellátják a viaticummal s ezzel ünnepélyesen revindikálják az egyház számára.⁵⁷

Lényegileg, szív szerint azonban már a Paroles előtt el volt szakadva az egyháztól — úgy, hogy bár néha még elképzelte magáról az ellenkezőt, ha akarta volna, sem tudott volna többé »tékozló fiú«-ként annak keblére borulni. Hiszen már több mint két évvel a Paroles megjelenése előtt így nyilat-

⁵⁷ Duine i. m. 333., 344. sk.

kozott magánlevélben a római egyházi légkörről: »Nekem levegő kellene és mozgás, hit és szeretet, — de mindezt hiába keresi az ember ez ódon romok közepett, amelyeken a sötétségben és a csendben tisztátalan hullókként mászkálnak a legaljasabb emberi szenvedélyek.«⁵⁸ A katolikus kultusz ugyan esztétikai oldaláról még akkor is vonzotta bizonyos mértékig, amikor azt már sem aktív, sem passzív módon nem gyakorolta többé, — de a kultusz szolgáiról, a papokról, a nyilvánosság előtt igen keményen és igazán (és nemcsak a *katolikus* papságra találóan!) megmondotta véleményét: »Hogyha a papság nem járna semmi jövedelemmel, hogyha a papi funkciók szigorúan ingyenesek volnának s ennek következtében csak olyanok végeznék azokat, akiknek más forrásból biztosított existenciájuk volna: kétlem, hogy akár csak hús pap is akadna egész Európában.«⁵⁹

Ez az egyház, de az egyházi élet semminemű más formája és változata sem lehetett volna többé ennek az embernek lelki otthona — még akkor sem, hogyha világnézetileg úgy el nem távolodott volna a katolikus, sőt általában minden egyházi, történelmi, dogmatikus keresztyénségtől, mi több: minden ú. n. »pozitív vallásosságtól«, ahogyan a *Paroles*-ban magában még nem egészen, de azután fokozatosan gyorsuló következetességgel eltávolodott. IX. Pius, a liberalizmussal való kacérkodásának egyik ügyes fogásaként, állítólag áldását küldte neki és tárt karokkal várta »haza«, — de ez, ha valóban így volt is⁶⁰, ami kétséges, hiábavaló erőlködés volt: a nagy breton látnok nem volt többé eltévedt juhként visszacsalogatható — sem életében, sem halálában — az elhagyott és megutált akolba, a tisztátalan pásztorbot alá.

IV. LAMENNAIS ALKONYA

Célkitűzésünknek megfelelően — mint az eddigiekből is kiderülhetett — egyáltalában nem törekszünk rendszeres és kimerítő Lamennais-monográfia összeállítására, csak magyar hatásait vizsgáljuk, ezek pedig — igen csekély kivétellel — a *Paroles*-ra korlátozódnak. Élete utolsó húsz esztendejének irodalmi terméséről és közéleti tevékenységéről éppen ezért, — de azért is, mert ezek együttvéve sem érnek föl a *Paroles* jelentőségével és hatásával — csak egészen rövid összefoglaló ismertetést és értékelést adunk.

Az időszaki sajtóban is, de önálló kiadványok egész sorában is csaknem haláláig nagyszabású és sokoldalú irodalmi működést fejtett ki. Ájtatossági,

⁵⁸ Rómából írja 1832. febr. 10. Idézi *Weill* i. m. 45.

⁵⁹ Idézi *J. Poisson* (a »*Discussions critiques*«-ből): *Le romantisme social de Lamennais. Essai sur la métaphysique des deux sociétés* 1833—1854. Paris 1931 (a külső címlapon 1932). *Biblioth. d'Histoire de la Philosophie*, 203. lap.

⁶⁰ *Duine* i. m. 265. nem meri határozottan állítani, lehet, hogy csak harmadik személyek készítette csalétekről volt szó. A »*Der Spiegel*« c. magyarországi német folyóirat 1848-ban ad ugyan egy rövid közleményt (I. köt. 50. sz. 198. lap) IX. Pius »forradalompartólásáról« és L.-nek küldött »áldásáról«, de mindenféle hiteles forrásra hivatkozás nélkül (a párizsi *Presse*-ből idézve).

aszkrétikus művek írása és fordítása már pályája kezdetétől foglalkoztatta; ennek az irodalmi műfajnak mestere volt s egyebek mellett máig nagyon értékelt »Kempis Tamás«, majd újszövetséghordítások kerültek ki tolla alól; egyik utolsó életműveként pedig a Divina Commediát fordította le, kevésbé sikeresen, ritmikus prózában. Megalkotott egy többkötetes, bár így is befejezetlen maradt filozófiai rendszert (Esquisse d'une Philosophie 1840-től), amely azonban teljesen hatástalan maradt, egyrészt elavult metafizikai megalapozottsága s ezzel összefüggő csekély eredetisége miatt, másrészt meg azért, mert éppen a társadalomtudományi része, — amelyet pedig tervezett és megígért — maradt mindörökre a tollában. Mindezekért nem nyújthattak kárpótlást az esztétikával foglalkozó, aránylag legeredetibb résznek szépen megírt s találó meglátásokat is tartalmazó fejezetei. »Lamennaist csak az érti meg — mondja Renan élesnyelvűen — aki elfogadja azt a nézetet, hogy ugyanaz az ember egy személyben lehet kiemelkedő művész, közepes filozófus és eszeveszett politikus«. ⁶¹ A két első jellemzés egészen találó, az utolsóból természetesen a második császárság elbizakodott burzsoa-tudósának korlátoltsága beszél. A valóság az, hogy Lamennais-nek még irodalmilag is legértékesebb alkotásai — a Paroles után — épp azok, amelyek az ő »eszeveszett« politikálásából születtek. Ezek közt viszont az először 1838-ban megjelent s azóta számos kiadást és fordítást ért »*Le Livre du Peuple*« az, amely legszélesebb körben elterjedt s rövid ideig a Paroles-ét megközelítő népszerűségre jutott; mint alább meglátjuk, magyar hatása is volt. Ezzel tehát akármily röviden is, külön kell foglalkoznunk, annak ellenére, hogy irodalmi megjelenésében is, de tartalmi tekintetben is *tulajdonképpen nem egyéb, mint a Paroles halvány visszhangja*, amelynek hatása éppen azért sokkal hamarabb és sokkal teljesebben el is halkult amazénál.

Az emberi nem szenvedései — mondja A Nép Könyvének bevezetésében — nem isteni eredetűek, hanem emberektől származnak. Éppen ezért az emberi nem sorsa »meg fog változni, mihelyt maga az emberi nem akarni fogja annak megváltozását, — akarni pedig rögtön fogja, mihelyt nemcsak a baját fogja érezni, hanem felismeri annak orvosságát is«.

A rabszolgaságánál is rosszabb az az állapot — fejtegeti az I. fejezetben —, amikor az embernek meghagyják ugyan a formális szabadságát, »de munkájának gyümölcse csaknem teljes egészében azoknak kezébe kerül, akik őt függőségben tartják«. Így történt, hogy »a proletárok — akiket valami gögös lenézéssel neveznek így — egyénileg ugyan felszabadultak, de tömegeikben azoknak váltak a tulajdonává, akiknek hatalmukban áll szabályozni a társadalom tagjainak egymásközötti viszonyait, az ipar tevékenységét, a munka feltételeit és díjazását, meg a munka gyümölcseinek elosztását. Ezek azután azt, amit ők tetszésük szerint elrendeltek, elnevezték törvénynek. A törvények tehát legnagyobb részben nem mások, mint a magánérdekeket biztosító intézkedések,

⁶¹ I. m. 146.

eszközök arra, hogy folyvást növelni és mindörökre rögzíteni lehessen a kisebbség uralmát az óriási többség felett.«

Mi tehát a nép? *A nép maga a dolgozó és szenvedő egész emberi nem — kivéve belőle a kiváltságosoknak egy kicsiny számát, amelynek a munkanélküli élvezet jutott osztályrészéül.* (II. fej.)

Igaz, hogy a tökéletes boldogság — mondja — csak a halál után vár reánk. De ennek a boldogságnak a földön kell már megkezdődnie s ez nem lehet egyéb mint a munka öröme. A dolgozó népnek csak az a baja, hogy néha hiányzik belőle az igazságosság, a szeretet pedig mindig hiányzik. Ha ez másként lett volna, a dolgozók már régen tudtak volna önmagukon segíteni. Szeretetre, nem pedig brutális erőszakra van szükség: az elnyomottak ne váljanak elnyomókká, hanem alkossák meg a »*famille universelle*«-t. (III. fej.)

A nép nem lehet lázadó, mert lázadó csak az, aki a szuverén ellen lázad; már pedig a szuverén nem más, mint maga a nép. »A lázadók azok, akik a nép rováására igazságtalan kiváltságokat biztosítanak maguknak«. (VII. fej.)

»A haladás egyenes iránya abban áll, hogy az ember legyen egyre inkább szellemi lényé és minden anyagi természetű munkájában az ő szellemi erejének eszközeivé váljanak a természet nyers erői, az ő értelmes akarata uralmának alávetve«. (XVI. fej.)

Az egész könyvecskében így váltogatják egymást a dolgozó nép helyzetére és lehetőségeire vonatkozó helyes meglátások és jogos követelések paposan idealisztikus fejtegetésekkel, ájtatos erkölcsi tanításokkal. A végén pedig olyan túlvilági utalás van, amelyet a legreakciósabb észjárás is magáévá tehetett (magyar áttételben, amint még meglátjuk, valóban magáévá is tett).

Azonban ha ebben a vonatkozásban nem tudott is megszabadulni súlyos papi gátlásaitól s ha a dolgozók és kizsákmányoltak érdekében fölemelt szavai következetességben és merészségben messze elmaradtak is régi és korabeli francia paptársainak — egy *Meslier*-nek (1664—1729), egy *Pillon*-nak (1809— megh. 1871. után) és még jó néhány másnak — vértanúi elszántságú, kommunisztikus agitációjától:⁶² mégis, a tömeg *politikai* jogainak követelésében kérelmetlen volt. Az általános titkos választójogért és a köztársaságért olyan rettenthetetlenül harcolt közirói tevékenységével, hogy ezzel a polgárkirályság nagyburzsoa érdekeket képviselő kormányára és erősen cenzusos parlamentjére nézve a legnagyobb mértékben kényelmetlenné tette magát s a rendőri és bírói eljárás állandóan ott lebegett a feje fölött. Nem azért, hogy ezt elkerülje — mert ezt állandóan kész volt vállalni maga és népe igazáért s mint mindig meglátjuk, nemsokára vállalta is —, hanem azért, hogy a személyét és a munkásságát jobbról és balról állandóan környékező félreértéseket tisztázza, ismételten is leszögezze a maga felettébb tájékozatlan, egyoldalú és igazságtalan álláspontját a szocializ-

⁶² L. *Potyemkin* i. m. 16., valamint *F. V. Potyemkin* és *A. I. Molok*: *A feudális abszolutizmus válsága és az 1789—1794. évi francia polgári forradalom.* A SzK(b) Pártfőiskolájának anyaga. Bp. 1952. 30.

mussal s közelebbről az utópisztikus rendszerekkel szemben, amelyek a harmincas — negyvenes években élték virágkorukat, Owent és követőit — mondja — istentagadásuk miatt nem kedveli: ezeknek tanai végsőleg fatalizmusra vezetnek s az embert vak fogaskerékké teszik egy vak gépezetben. A saint-simonistáknak van ugyan istenük, de a jogot és a kötelességet ők is támadják s ugyanúgy fatalisták, mint amazok. A Fourier hívei viszont a jogot az emberi ösztönökkel azonosítják s elmoszák a határt a jó és a gonosz között. Általában pedig mindenféle szocializmusnak és kommunizmusnak (a kettő közt őszerinte nem sok, de nem is világos a különbség) abban látja a lényegét, hogy »az eszköz, amellyel el akarják törölni a proletariátust és fel akarják szabadítani a proletárt, nem más, mint a tulajdonnak az állam kezében való abszolút koncentrációja.« Ebből pedig szerinte csak rabszolgaság jöhet ki (mellesleg a házasság és a család eltörlése is), — olyan rabszolgaság, amilyen még nem volt a világtörténelemben. Ő a megoldást nem várja semmiféle gyors változástól, csak a fokozatos kibontakozástól. Először meg kell teremteni, vallásos alapon, a proletárok szabadságának erkölcsi feltételeit. Ezek meglétében a proletárok egyesüljenek arra, hogy a politikai jogok teljességét megszerezzék: »petíciókat, újabb meg újabb petíciókat! Ezeknek a tömegével fojtsátok meg a zsarnokságot, amely miatt szenvedtek!« Azután pedig szerezzék meg a *tulajdon* szabadságát, — amelyen a munkával szerzett egyéni tulajdont érti. A szuverén nép egy negyedóra alatt összetörheti a munkásokra hátrányos, őket rabszolgákká tevő törvényeket. Így lehet majd egyenrangúvá tenni a munkát a tőkével, a legkisebb megrázkódtatás nélkül. Így lehet folyvást hathatósabb eszközöket találni a szegénység és az esetenkénti nyomorúságok enyhítésére, »amelyek, bármit csináljunk is, mindig fenn fognak maradni, noha egyre fogyó számban«. Mindezt azonban nem lehet másképpen elérni, csak a társulással: minden lehetséges javításnak ez a mellőzhetetlen alapja. . . »proletárok, népek emberei, óvakodjatok a csaló rendszerektől. . . higgyetek és a hitetek meg fog benneteket menteni!«⁶³

Ezt a véleményét nem változtatta meg később sem, a februári forradalom és a második köztársaság forró napjaiban (1848. április végén), amikor a következőképpen foglalta össze álláspontját:

»Ha szocializmuson ama rendszerek valamelyikét értjük, amelyek Saint-Simon és Fourier óta mindenfelé elszaporodtak s amelyeknek általános jellemvonása nem más, mint a tulajdonnak és a családnak kimondott vagy ki nem mondott tagadása — akkor, mint eléggé ismeretes, én nem vagyok szocialista. — De hogyha szocializmuson értjük egyfelől a társulás elvét, amelyet olybá tekintünk, mint az egyik legfőbb alapját annak a rendnek, amelynek egyszer el kell jönnie — és értjük másfelől azt a szilárd hitet, hogy magának az életnek, a fizikai és erkölcsi életnek változhatatlan feltételei alatt az eljövendő rend alapján létre fog jönni egy új társadalom, amelyhez a multban semmi sem lesz hasonlít-

⁶³ Lamennais: *Le passé et l'avenir du peuple*. Bruxelles 1840. 135—179.

ható — akkor igenis szocialista vagyok, mégpedig, majd meglátjátok, különb bárkinél». ⁶⁴

Minden eddigiből az következik, hogy Lamennais — noha életében is, az után is 1834. óta nemcsak reakciós oldalról, hanem még egyes vele rokonszenvező irányok részéről is, általában »szocialistának« emlegették és emlegetik mind e mai napig — ezt a nevet, amelyet ő maga különben nem is nagyon igényelt a maga számára, legfeljebb abban a nagyon lefokozott és félrevezető értelemben viselhette volna, amilyen értelemben az az ú. n. »keresztény szocializmus«-ra ráillhetik. A legújabb időkig szokás is őt az ú. n. »keresztény szocializmus« atyjának emlegetni, de ebben legföljebb csak annyi igazság van, hogy legelőször ő hirdette az egész »keresztény« világot betöltő hangsúlyal, hogy a dolgozó és szenvedő tömegek földi sorsának jobbra változtatása a kereszténység alapelveiből következik, s ez alapelvekre, mint legfőbb normákra tekintettel kell végrehajtani. Ez a kiinduló pont, ahová visszavezethetők a múlt század közepe táján megindult, sok szint öltött és számos ágra szakadt »keresztény szocialista« kísérletezések, mind katolikus, mind protestáns részen (az utóbbin többféle más elnevezéssel). Azonban Lamennais e »keresztényszocialista« irányzatok egyikével sem azonosítható, nemcsak azért, mert neki már 1834. óta esze ágában sem volt arra törekedni, amire pedig a »keresztényszocialista« irányok mindegyike törekedett, hol bevallottan, hol alattomban: t. i. az intézményes egyház hatalmának és befolyásának megerősítésére, ami Róma oldalán természetes és magától értődő volt, de protestáns részről és — persze Róma-ellenes élel, de annál inkább a saját felekezeti pozíciók kiépítésében és védelmében — újra meg újra megnyilvánult. (Minden felekezeti »keresztényszociális« mozgalomra áll az ilyenmő angol törekvéseket pompásan jellemző összehasonlítás: »Burke a vallásos lovat őszintén befogta a politika szekérébe, Wilberforce pedig eldugta a szekér mögött« — azaz a forradalomellenes államférfi nyíltan megmondja, hogy neki a vallásra politikai célokból van szüksége, a tömegek fékentartására, a rabszolgaszabadító filantróp pedig csak a háttérből tolatja az állam szekerét a vallással, különböző emberbaráti és szociális takarókba burkolva azt.) ⁶⁵ Hanem azért sem azonosítható a nagy magános abbé ezeknek a »keresztényszocialista« áramlatoknak egyikével sem, mert ő ugyan a társadalmi — gazdasági osztályok lényegét és az osztályharc elkerülhetetlen szükségét nem ismerte fel s papi és polgári gátlásai következtében folyvást a »békés és fokozatos« átalakulás lehetőségén képzelődött, a társadalmi forradalom gondolatát pedig — a magántulajdon és a család »szentségét« féltve — állhatatosan elutasította, de viszont a szorosabban vett politikai program terén radikális és következetes forradalmi republikánus maradt haláláig, amit a »keresztényszocialista« irányok képviselőiről éppen nem lehet elmondani. Ezek, ha olykor

⁶⁴ L.-nek a *Le Peuple Constituant* c. rövidéletű lapjából idézi Duine i. m. 275.

⁶⁵ V. Kiernan: *Evangelicalism and the French Revolution*. A »Past and Present« c. folyóirat 1. számában 1952 febr. London.

kacérkodtak is a forradalommal s össze-összefogtak is a radikális polgári demokráciával, minden döntő lépésnél politikailag is a konzervatív megoldások mellé állottak és önmaguk szerelték le a köztük is meglévő őszintén haladó elemeket. Lamennais pedig ilyen megalkuvásra nem volt soha hajlandó, inkább a börtönt, majd a teljes magáramaradást választotta. Őneki tulajdonképen, amikor vallásos alapon akart gyökeres társadalmi megújítást, az volt a tragédiája, hogy nem ismerte fel, mert korának és osztályának korlátainál fogva nem is ismerhette fel azt az igazságot, amelyre *Lenin, Gorkijhoz írott levelében* oly éles fényvel mutat rá: azt, hogy volt olyan korszak a történelemben, amikor — függetlenül attól, hogy az isten eszméje hogyan alakult ki és mi a tulajdonképeni jelentése: t. i. »a rabszolgaság (a legvigasztalanabb, kilátástalan rabszolgaság) gondolata« — a demokrácia, a proletariátus harca két vallásos eszme egymás ellen folytatott küzdelmének formájában folyt le. — De ez az idő is rég elmúlt már.⁶⁶ Még nem ismerhette fel Lamennais, — hiszen ez irányban történelmi tájékozottsága is erősen hézagos volt — azt, hogy »a keresztény szocializmusnak, mint a társadalmi élet egyik reális hajtóerejének, [már] a XVI. században leáldozott«⁶⁷ mert a megfelelő társadalom-gazdasági alap, forradalmi elmélet és szervezett harcok osztály híján már akkor szükségképen zátonyra kellett futnia még az olyan nagyszerű elgondolásnak is, mint a Münzer Tamásé, akire Lamennais gondolatvilága nem egy tekintetben emlékeztet, csak hogy amaz még sokkal jobban a nép felé forduló, még sokkal következetesebb és sokkal harcosabb papi egyéniség. Münzer is, mint Lamennais »szociális értelmű cselekvést értett a hiten. Ez a cselekvés abból a tudatból származik, hogy a mindent átfogó istenség, amely az emberi lélekben nyilvánul meg, az ember minden egyéni törekvését alárendeli az egyetemes eszményének és legyőzi mindazokat az egyéni törekvéseket, amelyek ellentétben állnak az egyetemessel. Épp így kell megsemmisíteni mindazokat a politikai és társadalmi intézményeket, amelyek az egyetemes kárára védelmezik az egyéni kiváltságokat és érdekeket. Azzal, hogy az isteni rendet a fenti értelemben kiterjeszti a társadalmi viszonyokra, a kizsákmányoló osztályok feudális államának és általában minden társadalom felett álló államhatalom[nak] tagadását fejezi ki«.⁶⁸ Münzer tehát, ahogyan Engels felismerte, már a XVI. században eljut az osztály nélküli társadalom eszméjéhez, mely nála az »istenországával« azonos állapot, ahol nincs többé magántulajdon és a társadalom tagjaival szemben álló, tőlük idegen államhatalom.⁶⁹ Lamennais egy lényegileg hasonló kiindulópontból nem tudott idáig eljutni s

⁶⁶ M. Szmirin szovjet történész: Münzer Tamás c. nagyszabású műve magyar fordításának kefelevonatában (melyet a Történettudományi Intézet szívességéből olvashattam), idézve 81. Kiemelés az eredetiben. Az egész levél a »Lenin–Sztálin a vallásról« c. kiadványban. Szikra, 1952. 40–42.

⁶⁷ K. Kautsky: *A szocializmus előfutárai* Bp. 1950. 638. Ugyanezt szemlélteti Szmirin i. m. 350., ahol Münzer és Zwingli programja szembeállításával mutatja meg a különbséget a népi reformáció és a radikális polgári reformáció között.

⁶⁸ Szmirin u. o. 74–75. kiemelés az eredetiben.

⁶⁹ U. o.

abban a téves elgondolásban élt, hogy a pusztán *politikai* forradalom, amelyet mindvégig akart és helyeselt, következetesen és radikálisan keresztülvéve, már *magától*, társadalom-gazdasági forradalmi átalakulás nélkül is meg fogja hozni a dolgozó tömegek javára a jobb élet kívánatos földi gyümölcseit.

Nagyon nevezetes azonban, hogy a februári forradalom bukása és »a kis Napoleon« államcsínyje miatt lélekben megtört, beteg öreg ember kevéssel a halála előtt mégis csak felismerte, hogy a történelem útja más, mint az ő téveterg idealista elképzelései. 1852-ben vagy 1853-ban egy amerikai újságíró, *Parke Godwin* hosszú beszélgetést folytatott vele és azt »*An hour with Lamennais*« címen, a newyorki *Putnam's monthly magazine*-ben (1854. május) ki is adta.⁷⁰ Ez interview-ben Lamennais az amerikainak kijelentette, hogy őszerinte feltartóztathatatlan az újabb forradalom, mert az 1848-i megállott a féluton és az ilyen erőket semmiféle reakcióval nem lehet soká elfojtani.»Én három forradalmat éltem át Franciaországban. Az elsőnek idején még gyermek voltam, de jól emlékszem rá ; 1830-ban figyelmes szemlélő voltam ; az 1848-inak pedig magam is tevékeny munkatársa. Nos, az én nézetem szerint csak a legelső forradalomnak jó a programja : az arisztokráciával végezni kell ! Hiszen mit is lehet még várni ezektől az emberektől ? Tolvajok és gyilkosok ezek ; ugyanúgy kellene őket kivégezni, mint a többi gonosztevőket. Valaha másként gondolkoztam. Azt képzeltem, hogy az uralkodó osztályokat meg lehet nyerni az igazságosság és a haladás ügyének. Ma azonban már meg vagyok győződve, hogy ez az álom megvalósíthatatlan. Ezek a népek gyökeresen, tökéletesen szív szerint ellenségei, ezek soha maguktól engedni nem fognak ; ezeket el kell távolítani. A demokrácia és az arisztokrácia egyszerre nem létezhetik : az egyiknek diadala halála a másiknak. Amikor majd a forradalom újra eljő, akkor már nem lesz többé helye sem halogatásnak, sem egyezkedésnek és a köztársaság vagy minden lesz vagy semmi«. Az amerikainak arra az ellenvetésére, hogy ez tulajdonképen már nem egyéb, mint dühödt szocializmus, az öreg abbé azt felelte : »A republikánizmus nem is egyéb, mint szocializmus... kétségtelenül sok ostobaságot lehet olvasni a szocialista könyvekben, de hát vajjon más mindenféle könyvekben nincsenek-e ostobaságok ? Akárhogy áll is a dolog, mindazok, akik a köztársaságnak azért ellenségei, mert a szocializmustól félnek, nem egyebek, mint közönséges poltronok, akik féltőkben a fűrőlyukba is bebújnának«.

Amikor ezek a sorok megjelentek Newyorkban, Lamennais már két hónapja halott volt. A reakció nem állhatott bosszút a holttetemen, — mint amikor a régi eretnekek csontjait még a sírjukból is kiszórták és elégették, ha csak

⁷⁰ Francia fordításban közli — és hitelességét nem vonja kétségbe — *Duine* i. m. 293—297., de téved abban, hogy ezt az interview-t ő előtte a történetírás nem használta volna fel. L.-nek ez a nyilatkozata (igaz, hogy az amerikai forrás megnevezése nélkül) benne van már *Robert Habs* előszavában, amelyet a Börne-féle *Paroles*-fordítás (»*Worte des Glaubens*«) leipzigzi kiadásához (Reclam) írt, először 1880-ban. — Adatszerű nyomát nem találtam eddig, de szinte önként kínálkozik az a feltevés, hogy L.-nek ez az utolsó, tisztánlátó nyilatkozata a szociális forradalomról már a tudományos szocializmus első klasszikusainak valamelyes hatása alatt jött létre.

a haláluk után férhettek hozzájuk — de a reakció egyházi és világi oldalán egyforma elégtétellel állapíthatta meg, hogy ő már a halála előtt 14 évvel kinézte Lamennais-ből ezt a forradalmárt, aminek *akkor* még ő maga szociális vonalon nem volt hajlandó magát elismerni s érdeme szerint már akkor megbűnhödtette vele mind a multat, mind a jövődőt.

Sajtóügyekben — mint egy példából már láttuk is — többször volt összeköze a hatalommal, de ezeket aránylag mindig könnyen megúszta. Amikor azonban a júliusi monarchiának egyébként is zűrzavaros belpolitikai viszonyai között a munkásmozgalom folyvást erősödött és forradalmi megnyilvánulásai (felkelések, sztrájkok) egymást kezdték érni: a kormány egyre idegesebb lett minden ellenzéki áramlattal szemben és a Lamennais megfélemlítésére is elérkezettnek látta az időt. Pörbefogták »*Le pays et le gouvernement*« c. 1840-ben megjelent röpiratáért, amelyben a legkíméletlenebbül támadta a monarchiát és annak minden szervét, kezdve az osztyálpárlamenten, és ugyanakkor mély együttérzéssel szólt a forradalmi munkásmozgalomról, megbélyegezve az ellene alkalmazott brutalitásokat. A füzetet már nyolc nappal a megjelenése után elkobozták, szerzőjét pedig 1840. december végén az osztyálbíróság esküdtszéke elé állították és védekezésére, — amelyben, mint egyebütt is annyiszor, hangoztatta, hogy a társadalmi kérdésekben kizárólag a békés megoldásoknak, a magántulajdon és a család feltétlen tiszteletének a híve — nem sokat adva, egy évi fogságra, 2000 frank pénzbüntetésre, a perköltiségek megfizetésére és a röpirat összes példányainak megsemmisítésére ítélték. Az egész haladó közvélemény melléállott, az ifjúság, a munkásság, a reformklubok sorban keresték fel rokonszenvi nyilatkozataikkal, gyűjtés révén 11,000 frankot ajánlottak fel neki, de ő ezt nem fogadta el, hanem a birságot és a költségeket kifizette a sajátjából s 1841. január legelejétől a közel 60 éves öregember kiülte egy esztendő fogságát a Sainte Pelagie-börtön egy hatodikemeleti — de mégis pincelakásszerű — cellájában, egészségileg sokat szenvedve, de lélekben meg nem törve és folytonosan irogatva. Nagyszámú tisztelői közt *Mazzini* is felkereste ekkor üdvözlő levelével a nevezetes foglyot: azt helyeselte nála, hogy a kommunizmussal szemben állást foglalt, de viszont hibáztatta filozófiájának metafizikai jellegét. Kiszabadulása után Béranger a maga lakásán egy kis baráti lakomát rendez tiszteletére és ekkor olvassa fel »*L'apôtre*« című költeményét, amelyet Lamennais-nek ajánl és amelyben Pál apostol álarcában az ő alakját örökíti meg: »Paul, où vas-tu?... Je vais sauver le monde«... Íme legjellemzőbb néhány versszaka:

Pál, hova mégy? — Megyek, hogy szembeszálljak

Szegény nyögő nép terhelőivel!

— Reszkess! A nagy urak, kik ellenállnak,

Kis tömjénért: papoknak adnak el!

— Nem, nem! Megyek! Megyek, hogy szembeszálljak

Szegény nyögő nép terhelőivel!

Pál, hova mégy? — Hirdetni hitvallásom,
 A bíró és poroszlói előtt!
 — De mind, mi bántó: leplezd, hogy ne lásson,
 Csupán szónokművészetet szemök!
 — Nem, nem! Megyek hirdetni hitvallásom,
 A bíró és poroszlói előtt!

Pál hová mégy? — Fejemre kész a vérpad,
 Megyek oda, hol Isten vár reám!
 — Egy szót csupán! Alig, hogy azt kimondtad:
 Jön a világ tisztos kegyelme ám!
 — Nem, nem! Megyek; fejemre kész a vérpad,
 Megyek oda, hol Isten vár reám!⁷¹

(Révészné Váró Margit fordítása)

Az apostoli lelkű öregember valóban továbbra is rettenthetetlenül, a személye ellen állandóan ugrásra kész rendőrterrorról legkevésbé sem megfélemlítve hirdette eszméit és örömmel várta a bizonyosra vett és néhány év múlva be is következett forradalmat. Ekkor — egészben véve a Lamartine politikai irányához csatlakozván — tagja lett mind az alkotmányozó, mind a törvényhozó nemzetgyűlésnek és különösen az előbbinek munkájában élénk részt is vett. Egymás után két lap szerkesztését, sőt az egyiknek kiadását is elvállalta s fényes tollával igyekezett egységes mederbe terelni a nagyon szerteágazó forradalmat, — de anyagi nehézségek, majd rendőri gáncsoskodások miatt mindkettővel fel kellett hagynia. Általában a forradalom, — amely pedig legalább látszólag az ő eszméinek győzelmét hozta meg — nem szaporította hívei számát: a polgári elemeknek kényelmetlenek voltak folytonos kirobbanásai, amelyekkel a mérsékeltet sem kímélte (bár ő maga még ekkor is folytonosan mérsékletet hangoztatott!) A szocialisták, általában a munkásmozgalmiak viszont őszintén tisztelték ugyan, de nem érezhették magukat elvi közösségben vele. Mégis ezeknek a szívébe írta be magát legmaradandóbban azzal, hogy a szörnyű 48. júniusvégi munkásgyilkolás után a kamara nyílt ülésén kiáltotta oda a »rend« pártjainak: »*Van isten, aki önöktől számon fogja kérni ezt a sok kiontott vért!*« És minden haladószellemű franciának jó emlékezetében maradt a Réforme-ba, utolsó lapjába, 49. végén írt utolsó cikke, amelyben megbélyegezte Louis Bonaparte — a frissen megválasztott köztársasági elnök — sötétén abszolutisztikus hatalomratörését, amiért aztán a rendőrség a lapot le is foglalta.

⁷¹ Megelőzőleg lefordította Szász Károly, I.: a Kisfaludy-Társ. *Anthológiája a XIX. sz. francia lírájából*. I. köt. Bp. 1901. 82—85. A strófák refrainszerűen ismétlődő kezdőszavai: »Paul, où vas-tu? — Je vais...« nyilvánvaló visszhangjai a Paroles XXXVI. fejezetének (»Jeune soldat, où vas-tu? — Je vais...«).

A parlamentnek egészen az 1851. december 2.-i államcsínyig tagja maradt, de egyre tehetetlenebbül, egyre jobban elszigetelődve és egyre szomorúbban látva, mint hervasztja le az ő utolsó szép álmait a februári forradalom látszatvívmanyaival együtt a burzsoa gyávaság és a kalandor vakmerőség.

Az államcsíny után el volt készülve mindenre, azonban a hatalom jól látta, hogy a kijátszott és elnyomott tömegek legföljebb rokonszenvükkel állanak mögötte, de nem látnak benne politikai vezért — eszmei magánossága miatt nem is láthattak — s ezért üldöztetésben nem volt része. Nyilvánvalóan oktalanságnak tartották volna a kormányservek az egyre jobban elbetegesedő 70 éves emberből mártírt csinálni. Élete legutolsó éveit tehát zaklatásoktól mentesen, de már teljes visszavonultságban tölthette el: néhány ragaszkodó családtagjából s egy nagyon összeszűkülött baráti körből állott a társasága, meg kedves képgyűjteményéből, amely egyetlen fényűzése volt s amelyre — a folytonos jótékonykodás mellett — egyedül költött szerény napi életszükségletein kívül. Hosszas betegség után 1854. február 27-én halt meg szegényes párizsi lakásán: a halál oka idejében fel nem ismert mellhártyagyulladás volt, Jóformán az utolsó napig folyt a szívós kísérletezés a katolikus papság részéről, hogy őt »megtérítsék« — ám, amíg öntudatánál volt, minden ilyesmit szelíden, de határozottan visszautasított, az agónia alatt pedig Barbet nem engedett papot belépni hozzá.

»Azt akarom, hogy a szegények között temessenek el — és úgy, ahogyan a szegényeket szokás. Az árokra, amelyben eltemetnek, semmiféle jelet sem szabad tenni, még egy egyszerű követ sem. Holttestemet egyenesen ki kell vinni a temetőbe, nem szabad megelőzőleg bemutatni egyetlen templomban sem.«⁷² Így rendelkezett világos elmével, félreérthetetlenül az élete véghatárára érkezett 71 és fél éves agg.⁷³ Ebben a nagy utolsó emberi dokumentumában mindennél ékesszólóbban rögzítette le élete summáját: *semmi közösséget nem vállalni az egyházzal, amelyben csalódott, és a végső nagy közösséget, a halál és az elmúlás közösségét megosztani a közös árokba behúzott szegényekkel, akiket szeretett, akikért életét áldozta és akiknek ügyét — a teljes elméleti tisztánlátás és gyakorlati következetesség híján is — olyan hatalmasan tudta szolgálni.*

A császári belügyi kormány, amely a visszavonult aggastyántól életében már nem sokat tartott, most mégegyszer megrettent attól a gondolattól, hogy a halottal meggyűlhetik a baja. Republikánus tüntetéstől félt, azért gyors eltaka-

⁷² Duine i. m. 344.

⁷³ Ugyanilyen-formán rendelkezett eltakaríttatása felől a bátor haladószemléű volt katolikus pap, Horárik János is (1808—1864). Holttestét tudományos célra a pesti egyetem orvostanvéndékeinek hagyta s temetéséről minden vallásos szertartást eltiltott. A magyar antiklerikálizmus történetében nevezetes könyve (Horárik's Kampf mit Hierarchie und Kirche in den Jahren 1841—1845. Leipzig 1847, 326 lap), bár olvasmányairól, a franciákról is, részletesen beszámol, L.-t sehol sem említi meg: harca a hierarchiával elsősorban a papi nótlenség körül forog, társadalmi, gazdasági, politikai szempontok csak másod-harmadsorban jutnak könyvében szóhoz.

rítást rendelt el: március 1-én, hamvazószerdán meg kellett a temetést tartani, amelynek idejét a rendőrség reggel 7 órában állapította meg, gyászkiórából pedig legföljebb 5—6 embert (köztük Bérangert és Barbet-t) engedélyezett és ezt a lapokban előre is közzétette. Mégis hatalmas tömeg gyűlt fel az utcákon, amerre elhaladt a szomorú kis menet a koporsóval a sötét téli reggelen. Amikor a külvárosi negyedeken vonult keresztül a menet a Père Lachaise-temető felé, a munkások teljes csendben abbahagyták munkájukat és sort állottak az utca szélén. Némi tüntetésre az erős rendőri készültség közepett is sor került már útközben, még inkább a temető kapujánál, ahol akkora volt az izgatott tolongás, hogy a rendőrök csak brutális fellépéssel tudták visszanyomni a tömeget, több sebesülést okozva. Nagyobbarányú tüntetés csak azért nem törhetett ki, mert a temetőt a rendőri készenléten kívül két svadron vértess lovaskatonaság is őrizte. Mikor a testtel a szegények árkához értek, a sírásók megkérdezték: »Lesz kereszt?« — amire Barbet egyszerű »nem«-mel felelt. A behantolás megtörtént, sem beszéd nem hangzott el, sem semmiféle szertartás nem volt — a tömeg megilletődve, csendben oszlott széjjel, hazamenet azonban a fiatal-ság mégis csak végigénekelte az utcákon a Marseillaise-t...⁷⁴

V. LAMENNAIS MAGYAR HATÁSAI AZ IFJAK PÖRE UTÁN

Lamennais hatása jóformán a testével együtt porladt el. A Paroles után elég hamar beállt és folyton fokozódott elszigetelődésére s annak okaira már többször rámutattunk. Hazájában ennek ellenére is a legújabb időkig sokat foglalkoznak vele, igazi érdeklődést azonban már régóta csak maga az örökké érdekes ember és stílusa, a francia próza el nem halványult remeklése, tud kelteni — eszmevilága nem. A más országokbeli érdeklődés — egynehány angol és németnyelvű monográfiától eltekintve — még régebb idő óta és még teljesebben elhalkult iránta. Így nem lehet csodálni, hogy azon a nagy hullámverésen kívül, amit az 1832—36. évi országgyűlés ifjainak lelkében keltett, Magyarországon sem volt tartósabb és szélesebb körű hatása.

Láttuk már, hogy Lamennais egyetlen olyan személyes magyar kapcsolata, amelyről tudomásunk van, a nála majdnem 30 évvel fiatalabb Liszt Ferenc volt.⁷⁵ Ezt a kapcsolatot, mint említettem, más helyt valamivel bővebben fel-

⁷⁴ Jellemző különbség: a két és fél év múlva meghalt Béranger temetéséről, igen megtisztelő formák közt, maga a császári kormány gondoskodott, mert a szabadságdalnoknak jó néven vették Napoleon-kultuszát s ezt a párizsi rendőrfőnök külön hirdetményben adta a népnek tudtul! Igaz, hogy ez alkalommal is tettek előzetes intézkedéseket a lehetségesnek gondolt tüntetések ellen, de ezekre a kivonult óriási tömegben nem került sor. *L. Oeuvres posthumes de Béranger* ... (i. m.) 502—505.

⁷⁵ *Pulszky Ferenc* a maga már említett visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy őt 1849 első hónapjaiban Párisban Teleki László bemutatta francia ismerőseinek, ezek között L.-nek is, »ki mint szenvedélyes republikánus, habár a dominikánus csuklyát már régen levetette, mégis szt. Domokos egész szenvedélyességét, az ellenvéleményűek iránti gyűlöletét s türelmetlenségét egyesítette irataiban s beszédeiben« (I. köt. 440.). De ez nyilván egyike azoknak a megbízhatatlan,

dolgoztam, ezért itt csak egészen röviden szólok róla, annál is inkább, mert Liszt sem a maga művészi oeuvre-je útján, sem más módon nem közvetített Lamennais-hatásokat a magyar művelődés számára. A már világhír felé szárnyaló magyar művészifjú éppen a Paroles évében, 1834-ben ismerkedett meg Lamennais-vel, akit jó darabig lelkiatyjaként tisztelt és akinek személyes hatása nagyban fokozta benne a júniusi forradalom benyomása alatt fellángolt szabadságrajongást. Lamennais-nek dedikálta az »*Années de Pèlerinage*« c. zongoramű-sorozatának első darabját, a »Lyon«-t, amelyben a két munkásfelkelés dicső emlékét örökítette meg és a felkelők emlékezetes jelszavát: »Vivre en travaillant, mourir en combattant!« alkalmazta jeligéül. Ezenkívül zenét szerzett Lamennais több ritmikus prózájára, melyek egyikének (»Les Forgerons«) szintén van munkásmozgalmi vonatkozása. (Zeneileg a szakértők szerint Lisztnek egyik Lamennais-opusa sem elsőrendű alkotás.) Ámde Lamennais hatása az ifjú Lisztet ugyanakkor antiklerikálissá is tette: 1834-ben »*De la situation des artistes et de leur condition dans la société*« c. cikksorozatában — amelyen más irányban is érzik a Lamennais gondolataival való foglalkozás — olyan vehemens nyilatkozatot tett a római egyház ellen, amely legnagyobb mértékben elüt a későbbi »abbé«, »harmadrendű ferences« és »tb. kanonok« Lisztnek misztikus ájtatoskodásaitól és Róma-imádatától. A két főerő, amely Lamennais-től Lisztet elsodorta, a grófnő és a hercegasszony volt: az előbbi ki nem állhatta az aszkéta és általában nőgyűlölőnek tartott abbét (és viszont!) az utóbbi pedig a maga bigott katolicizmusával még a Lamennais emléke iránt való kegyeletet is igyekezett elfojtani Lisztben. Annyi azonban bizonyos, hogy Liszt a maga 1834-i erős Róma-ellenes nyilatkozatát irodalmi műveinek 1881-i kiadásában változatlanul újra le engedte nyomtatni, s amint tudjuk, zeneműveiből az élete papiaskodó felében is ki-kitört olykor régi szabadságrajongása.⁷⁶

pontatlan, könnyedén odavetett »emlékezések«-nek, amelyenektől Pulszkyknak ez az egész könyve hemzseg. L. sohasem volt dominikánus — általában szerzetes sem —, Pulszky nyilván *Lacordaire*-rel confundálta össze s így még azt sem tudhatjuk bizonyosan, melyikkel találkozott hát a kettő közül. Természetesen nincs kizárva, hogy Lamennais volt az illető, a Teleki Lászlóval való kapcsolat is inkább erre utalna, úgyszintén az is, amit P. a Lamennais neve említésével u. e. mű 436—437. lapjain mond: hogy t. i. Párisban a különféle nemzetiségű emigránsok az elnyomott népek érdekeinek képviseletére közös lapot akartak alapítani — de pénz híján nem tehették — és szó volt arról, hogy e lap szerkesztését Lamennais vállalná el. De ez is, mint amaz, nagyon felszínes, bizonytalan értékű feljegyzés.

⁷⁶ Erdélyi János (*Utinaplója és úti levelei* Bp. 1951. 145.) Párisban 1844-ben találkozott azzal a Sára Jóska nevű magyar-cigányfiúval, akit Liszt tanított (eredménytelenül), s azt írta róla a Pesti Divatlapnak, hogy ez a cigánygyerek »Martinovicsnak unokája, s miért ne válnék belőle derék hegedűjátósó, kivált ha megírom azt is, hogy homlokán egy nevezetes franciának, L... ajsnak [így!] csókja nyugoszik.« Azt hiszem, a Lamennais csókja (feltéve, hogy ő a kipontozott név) éppen olyan párizsi pletyka, mint a Martinovics-leszármazás, ha ugyan nem azt az akkor híres *szabolesi cigányprímást* kell Martinovicson érteni, akit *Vahot Imre* említ az *Emlékirataiban* (2. kiadás, Bp. 1881. 115—116. l. — Erdélyi ezeket az úti leveleit éppen sógorához, Vahot Imréhez írja a Pesti Divatlapban!) Maga Liszt, aki »*Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*« (Paris 1859) c. nagy port felvert könyvében külön fejezetben adja elő ennek a »Józsi« nevű magyar cigánygyereknek sikertelen taníttatását, egy szót sem szól sem a leszármazásáról, sem a L. csókjáról.

A Paroles előtti Lamennais-nek a magyar irodalmi és közéletben eddig elég széleskörű kutatás után sem találtam nyomát — sem az európai hírre jutott ultramontán apologétának, sem a L'Avenir liberalizmusba áthajló vezérének — egy-két kivétellel, amikről alább lesz szó. Ez nem feltűnő a magyar katolikusok egyházi irodalmában és sajtójában, amely a század elején egészen a harmincas évekig fölöttébb gyér és felszínes (jellemző, hogy az egykor ünnevelt »Essai sur l'indifférence«-ból a *Pesti Nővendékpapság Magyar Irodalmi Iskolájának Munkálatai* csak 1839-i évfolyamukban közölnek egy rövid részletet — egyetlen szó méltánylás vagy kárhooztatás nélkül, és természetesen a már akkor évek óta »rosszhírű« szerző nevének teljes elhallgatásával). Viszont az eléggé feltűnő, hogy a Kossuth Lajos *Országgyűlési Tudósításainak* 1948–49-ben kiadott három hatalmas kötetében — 1832. decemberétől 1834. novemberéig — még csak célzást sem lehet találni Lamennais-re és irányára sem a jobb-, sem a baloldali követek felszólalásaiban, pedig ezen az országgyűlésen, amint tudjuk, vallási és egyházi kérdésekről bőséges és izgalmas vitatkozások folytak s így, ha egyéb tárgyak körül nem is, ezekben a kérdésekben igazán magától adódott volna az alkalom a Lamennais-re hivatkozásra. Általában nevezetes, hogy az országgyűlés vitáinak a tudósításokban foglalt szövege még célzásokat is alig tartalmaz az 1840. tájától szüntelenül erősödő nyugateurópai politikai és szociális forrongásokra. (Beöthy Ödön említi egyetlen egyszer a saint-simonizmust, de csak azért, hogy kijelentse : ő világért sem tartozik annak hívei közé!) A lengyelek érdekében tartott felszólalások is feltűnően mérsékeltek. Az egész tárgyalási anyag és hang — legalább ahogy le van írva — a kormánytól és a rendőrségtől való nyomasztó óvakodás benyomását kelti. Ez Lamennais-vel kapcsolatban a Paroles pápai elítélése és a mű ellen indított hazai és külföldi rendőri hajsza megkezdődte után egészen természetes is volt, és egészen 1848-ig az is maradt, mert a Paroles üldözését nyomon követte az udvari és a magyar közigazgatási hatóságok részéről a »Le Monde« c. demokratikus, a »polgárkirályság« kormányát állandóan támadó lap eltiltása — amelyet Lamennais *George Sand*-nal, mint főmunkatárssal szerkesztett s amelynek bűne, Sedlnitzky szerint az, hogy »den Grundsatz einer allgemeinen Befreiung und vollkommener Gleichheit proklamiert«⁷⁷ — valamint az »Affaires de Rome« eredeti szövegének és német fordításának elgátlása.⁷⁸ Ez persze, amint épp az itt idézett aktákból kitűnik, egyáltalában nem volt akadály annak, hogy a Le Monde-nak is, az Affaires-nek is éppúgy ne forogjanak Magyarországon példányai, mint ahogy a Paroles-nak forogtak, a legnagyobb hajsza közepette. De annyit mindenesetre elért, hogy a nyilvánosság előtt sem élőszóban, sem írásban nem

⁷⁷ *O. L. Praesid. Canc.* 1837. márc. 18–23. (Protoc. 445. sz.) V. ö. u. o. 706. sz. május 1-ről, Cziráky Antal országbíró jelentését, valamint a *Nádori Iratok*: *Protocollum Actorum ad Politiam Spectantium* 1837. március 26. és május 6.-iki 109. és 140. számait, Pálffy Fidél kancellár és Reseta János helyettes cenzor jelentéseit.

⁷⁸ *Praesid. Canc. Prot.* 712. sz. 1837. ápr. 30. — május 6. (Sedlnitzky). — *Nádori Iratok*, Prot. 145. sz. 1837. május 19. 154. sz. május 18. 163. sz. május 26.

foglalkoztak nálunk 1848. tájáig Lamennais-vel, hacsak nem abban a »gutgesinnt« szellemben, amely a klérus, a kormány és a rendőrség intencióinak megfelelt.

Természetesen a legnagyobb mértékben ilyen volt a *Jelenkor* 1834. június 11-i (47.) számában megjelent *első nyilvános magyarnyelvű ismertetése a Paroles-nak*, az Augsburger Allgemeine Zeitung május 31-i cikke nyomán, amelyet egy hónap múlva a *Társalkodó* július 9-i (35.) száma is felhasznál, a *Jelenkor*-tól eltérő, bővebb fordításban, ill. kivonatolásban. Érdeemes a német polgári és elméleti liberalizmussal enyhén rokonszenvező Augsburgernek, a német burzsoázia egyik legfőbb sajtótekintélyének véleményét ebben a magyar átültetésben összevetni Pulszky ugyanakkortájt kelt és fentebb már bemutatott pozsonyi ismertetésével: »Kétségbe kellene a jövődön esni — mondja —, ha Lamennais munkáját annak kellene tekinteni, aminek képében lépe föl, s mi egyedül képes lenne neki hatást adni, t. i. ha tekinteni kellene a kor titkos sóhajtásai visszhangjának s a szorongó és nyomorúságaik okait tudó keresztyén népek kiáltásának. E könyv szerencsére sátáni, a annál inkább, mennél több ésszel van írva. Elvre nézve korunk legnagyobb botránkozatója, észre legszebb virága; s megérdemli, hogy az észt benne valamennyi jó megtapsolja, elveire nézve pedig, hogy a falakat is levakarják, hol állá, s régi szokásként nyilvános téren hóhérek által égettessék meg«. (*Jelenkor*). »Kétkelkedhetik-e csak egy ember is, ki e könyvet olvassa, hogy az öldöklő mérget, nem pedig gyógyító balzsamot kíván a társasági nagy test legtitkosabb ereibe csorgatni. . . háború mindennemű fegyverrel s a társaság minden osztálya ellen. . . az ördögnek egy új hitvallását találja fel, azt keresztyénségnek nevezi, s ez által az emberi szívből az igaz keresztyénség trónját szándékozik felforgatni, melynek tanja békesség és rend. . . Ha a sátán feljönne pokolból, mit tehetne mást? Neki e könyvvel kezében kellene megjelennie.« Még ha az egyház és a kormányok nem járnának is el ellene, »a közvélemény maga fogja az anyaszentegyházat s a kormányokat megbosszulni«. (*Társalkodó*; az eredeti emel ki). A *Jelenkor* ezenkívül nagy francia sajtószervek elítélő cikkeiből is idéz s a *Journal des Débats* nyomán nem győz fejet csóválni »a katolicizmusnak a jakobinizmussal [való] csudás összeállításán«. Ugyanezt a gondolatot a *Jelenkor* július 2-i (52.) száma egy német, ill. osztrák politikai lapokból átvett, egyébként az előbbinél sokkal csendesebb és tárgyilagosabb hangú ismertető cikkében így fejezi ki: »e munkában a revolutio tanja (doctrinája) vallással szerkezült. Jelenség ez arra, hogy a 18-ik század negatív irányának vége. . .«

Természetes, hogy az efféle »jószelemű« ismertetések — amelyeknek kiegészítésül a *Jelenkor* Lamennais személyéről és ügyéről 1834. második felében még több rövidebb közleményben is beszél — éppen nem voltak alkalmasak arra, hogy a tiltott gyümölcstől elriasszanak, csak a rövideszerű rendőrség és cenzúra nem látta be, hogy annak inkább reklámot csinálnak, csak úgy, mint magának a *Paroles-nak* és Lamennais egyéb írásainak az üldözése. Egyebek

mellett innen is érthető, hogy a Paroles hazánkban pár esztendeig kéz alatt az országgyűlés után is terjedt: emlegetni nem igen emlegették ugyan, de annál buzgóbban olvasták és fordítgatták. A már említett, az országgyűlési ifjak köréből kikerült kéziratos fordításán kívül még ötről tudunk eleddig. Az első a *Dobrossy (Dobrosi) Istváné*, az 1810—1853-ig élt ügyvédé, gyorsíróé és irodalomkritikusé (Petőfi egyik első méltánylójáé) aki a Paroles-lal bizonyosan már 1832—36-i pozsonyi jurátuskodása alatt megismerkedett s azt a Börne német szövege után 1838-ban lefordította.⁷⁹ A második a következő névtelen kézirat: »*Paroles d'un Croyant. Egy hívő szavai. Írta La Menné [!] Ferencz [!] Abbás. 1833 [!] Páris. Eugene Renduel [kiadása] Francia nyelvből magyarosítottatott 1838.*«⁸⁰ Ennek a fordításnak szerzője megállapíthatólag a francia eredetiből dolgozott, de azt több helyen igen súlyosan félreértette, irodalmi szépségeit valamennyire érzékelté ugyan, de tolmácsolásukkal nehezen holdogult — és ha nem is oly mértékben, mint a fentebb már említett akadémiai kézirat, ez is megengedett magának mondatkiugrásokat, sőt egyes hosszabb passzusok kihagyását is, amit aligha a könyvre állandóan vadászó államhatalomtól való félelme diktált neki (mert hiszen az e tekintetben legveszedelmesebb részeket mind hűségesen lefordította) — hanem a felületes, gyors munka, a kapkodó sietség idézett elő. Itt is, mint az akadémiai kéziratnál, valószínűnek lehet tartani, hogy egyszerre többen írták le a szöveget egy franciául annyira-mennyire értő társuk élőszóbeli diktandója alapján, az ilyen, kapásból készülő fordítás minden pongyolaságával.⁸¹ A fordításnak, mint ilyennek, csekély bece mellett épp az a legnagyobb dokumentációs értéke, hogy valósággal tetten lehet benne érní a Paroles-nak kiskörökben dugdosva való terjesztését Magyarországszerte.

Bizonyára ezeket toronymagasságnyira felülmúló érték volna — ha még megvolna — Arany János Paroles-fordítása, melynek egykori meglétéről *Szilágyi István* kiadatlan levelei alapján *Voinovich Géza* értesít bennünket.⁸² Arany, amikor ezt a fordítást készítette — legvalószínűbben Szilágyi szalontai rektorkodása alatt 1842—44. között, vagy valamivel azt megelőzőleg —, már jól tudott franciául, tehát föltehetőleg az eredetiből dolgozott. A szintén nagy nyelvtudású és sokoldalú műveltségű Szilágyi bizonyára négy évtized múltán sem túlzott, amikor ezt az általa még Szalontán megismert

⁷⁹ L. Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Bp. 1939., a 138., 236., 254., 262. 268. lapokon. A kézirat jelenlegi meg- és hollétéről sem Siklóssy, sem az általa idézett forrás nem ad felvilágosítást. Dobrossyról egyébként tudjuk, hogy Tánccsicsal bensőséges kapcsolatban volt: ennek első elfogatásakor ingyenes védőügyvédjeül ajánkozott, eladta neki nyomdáját, amikor az a Munkások Újságát megindította, és e lapnak munkatársa is lett később. L. D. *Szemző Piroška: Tánccsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Ujsága*. Irodalomtörténet 1952. 3—4. sz. Az egyik kapocs közöttük a Lamennais-ért való lelkesedésük is lehetett.

⁸⁰ A debreceni református kollégium kéziratárában R. 380. sz. A kézirat tulajdonosa egy bizonyos Bodnár Gábor volt, aki azt 1863-ban ajándékozta a könyvtárnak. 60 kis nyolcad-rétű lap.

⁸¹ A kéziratban jelei vannak a diktandó közben történő elhallásnak: pl. »anyai«-t, ír »anyagik« helyett stb.

⁸² *Arany János életrajza 1817—1849*. Bp. 1929. 70.

fordítást »igen szép«-nek, »gyönyörű«-nek emlegette és sajnálkozott elvesztén. Hogyan történhetett ez, arról Szilágyi nem tudott s talán Arany László sem, vagy ha tudott, nem kívánt róla nyilatkozni. Legvalószínűbbnek látszik, hogy a kéziratot a Világos utáni első hónapok rettegésében maga Arany semmisítette meg: nem akarta, hogy ennek megtalálásával is szaporodjanak »kompromittáló« tehertételei, amelyek között ott volt a rováson a Paroles-lal azoneygy forradalmi antiklerikális inspirációból fakadt »*János pap országa*« is (amelyet sem maga, sem fia nem vett fel művei gyűjteményébe, noha az Életképekben 1848. augusztusában nyomtatva is megjelent!)

A negyedik Paroles-kézirat létezéséről *Táncsicstól* értesülünk abban a mélyen megható feljegyzésében,⁸³ amely szerint, amikor 1846-ban külföldre volt indulandó, felkereste egy *Lánzer Sándor* nevű barátja, s átadta neki a Paroles általa készített magyar fordítását. »Ő is szorult állapotban lévén, mint a magyar irodalom mezején munkálkodók legnagyobb része: azért fordult hozzám, hogy adjak érte neki, ami tőlem telik, aztán mint sajátomat, kinyomatva értékesítem. 20 pengő forintot megvettem tőle; bár átláttam, hogy többet ér, nem szakaszthattam útiköltségemből többet, de szentül ígértem, amennyivel drágábban árusíthatom el, hiány nélkül neki fogom átszolgáltatni. — Ebben megnyugodott«. Táncsics azután Párizsban magyar munkáslegényekből egyeletet alakít és annak ajánlja fel Lánzer fordítását, hogy nyomassák ki s a tiszta hasznot fordítsák egyletük javára —, de ezt nem fogadták el, hanem Táncsics útiköltsége pótlására 40 frankot adtak érte. Ez az epizód, amely gyönyörűen jellemző a mindig szegénységgel küzdő Táncsics mindenkin segíteni akaró áldozatkészségére, annyira lehangoló abból a szempontból, hogy íme: egy magyar Lamennais-fordítás kijut a februári forradalom előestéjén Párizsba, — ahol ki is lehetett volna adni, ha nem csupa szegény kisemberek viselték volna gondját — és éppen ott kell (úgy látszik) elkallódnia! Táncsics pedig Párizsban Lamennais helyett az őt jobban érdeklő *Cabet-t* kereste fel, akivel *latinul* társalkodott (ami Lamennais-vel sokkal könnyebben ment volna neki); az abbétól, mint mindjárt meglátjuk, csak valamelyes irodalmi hatást kapott.

Az ötödik kézirat fordítás végül — valamennyi közt legkésőbbi eredetű — a *Warga Lajosé* (1835-1900), aki 1868-tól évtizedeken át volt az egyház-történelem tanára a sárospataki református kollégium teológiai akadémiajában.

⁸³ *Életpályám*. Bp. 1949. 166. 188. — Lánzer Sándor kiletére vonatkozó részletesebb adatokat mindeddig nem sikerült találnom. De az O. L. Vörös Antal-gyűjteménye 415—416. sz.-ből annyi megállapítható, hogy Biharvármegye központi szolgabírája 1846 június 10-én útlevelet állított ki részére Erdélybe »tudományos alkalmazás« céljából való utazásra. Az útlevél szerint akkor 25 éves, a magyaron kívül németül, szlovákul, franciául, latinul beszélt. 1847 június 3-án pedig Brassóból maga írt levelet Kossuthnak s ebben, minthogy a Ploestibe menetelre — ahová német nyelvtanítóságra készült — a brassói szász hatóság nem adott neki útlevelet, a Kossuth támogatását kéri annak más úton leendő megszerzéséhez. E levélből az látszik, hogy a Kossuth-családdal már megelőzőleg kapcsolatban volt s a K. L. iránta többszörösen tanúsított jóindulatát igen hálásan emlegeti (de nem mondja meg, miben állt ez). Útlevele szerint a Bars megyei Kiskálnára való volt, levelének stílusa nem vall magyar anyanyelvűre. Nevét maga is, az útlevél is *Lanzer*-nek írja (rövid a-val).

Német és svájci egyetemeken tanult, nagyszorgalmú ember volt (egy három kiadásban megjelent háromkötetes egyháztörténelem írója, amelynek harmadik kötetében — »*A keresztyén egyház történelme*« Sárospatak 1908. 55—57. — aránylag elég terjedelmesen, de sok tájékozatlansággal és pontatlansággal szól Lamennais-ról), a demokratikus eszmékért egész életén át lelkesedett, Párizsba és Franciaországba mindig vágyakozott, de sohasem tudott eljutni. Könyvből igyekezett megtanulni franciául, de ez tökéletesen nem sikerült neki. A sárospataki nagykönyvtár 1992. száma alatt őrzött, »Egy hívő szavai« c. kézírata 118 negyedréti lapra terjed, az első 25 lap csak ceruzával van írva. Sem bevezetés, sem egyéb megjegyzések nincsenek hozzá, csak a legvégén a fordítás befejezésének kelte: »Sárospatak, 1878. január 16.« Warga lelkiismeretesen igyekezett mondatról-mondatra adni a francia eredeti értelmét, szándékos, vagy szándéktalan kihagyásai, kiugrásai nincsenek, a német fordítások segítségével, úgy látszik, nem akart élni, — viszont fogyatékos francia tudása lépten nyomon félreértésekbe ejtette a különben nem rossz magyar stilisztát, úgyhogy fordítása lényegileg az alább említendő Rácz Károly-félével, mely nyomtatásban is megjelent, áll egy színvonalon, irodalmi célra már 75 évvel ezelőtt sem lett volna hasznavehető. A fordításhoz olyan korai kiadást használt, amelyben még nem volt benne sem az »*Au peuple*« című előszó, sem a XXXIII. fejezet ki-pontozott sorai (XVI. Gergelyről és I. Miklósról) — ezeknek, úgy látszik, a létezéséről sem tudott, mert nincs nyoma annak, hogy utólag pótolta volna. Stílusának kedves vonása a lépten-nyomon kiütköző erdélyiség (»őköt«, »menyek«, — őket, megyek helyett — stb.)

Megállapítható, hogy a »*Le Livre du Peuple*« megjelenése után (1838) a Lamennais-értékelés polgári körökben meglehetősen enyhült — annak ellenére, hogy Rómában ezt is, mint Lamennais minden művét a *Paroles* után, siettek indexre tenni. Az Akadémia nagytekintélyű folyóirata, a *Tudománytár* — ugyan jó későn, 1841-ben, a *Literatura* c. mellékletében — közöl »*De La Mennais*« címen egy D. I. jegyű cikket (Dobrossy István?), amely a »*Blätter zur Kunde der Literatur des Auslands*« 1838. évf. 31. számából van átírva a saját megjelenése szerint. »Ezen férjfi — mondja — kétségtelenül legnagyobb írója a mai Franciaországnak és legújabb könyve által [LdP] a legkitünőbb elmék, maga Chateaubriand fölé is emelkedék, kit nemcsak méltóság, fenség és művészet, de gondolatmélység által is meghalad. Ezen népkönyvben — inkább könyv a néphez — valódi fenséges ékesszólás lejt és soha az erkölcs, erény, tisztább, méltóságosabb nyelven nem szólott. Itt-ott hibás okoskodást, sőt néhol túlzást és nézeteiben következtelenséget, mint szinte a népnek ajánlott utat illetőleg, vigyázatlanságot, előre nem nézést hányhatni szemére szerzőnek, de ragyogó nyelvét senki nem tagadhatja és mi ez oldalról kívánunk róla szólani.« Röviden ismerteti a LdP. tartalmát és hosszabb szemelvényt ad belőle, annak bizonyítására, hogy csak *látszat* az, mintha a népet lázadásra akarná bírni. Dícséri benne a családi élet magasztalóját, de főként azt az álláspontját, hogy a nép

élete- és viszonyainak »óhajtott javulása hirtelen nem eszközölhető, hanem az csak az idő feladata« — tehát »minden erőszakos változtatást, forradalmat kerülni kell«. Persze az ilyen ismertetések a külföldön is, a hazában is még sokkal jobban elszelidítették a közvéleményben az átlagos Lamennais-képet, mint amennyire ő maga alapot adott erre — a szociális forradalmat ellenző (bár a pusztán politikait annál inkább vállaló) nyilatkozataival — s ennek következtében lassanként az ártalmatlan álmodozó, az inaktív rajongó képe kezdett megrögződni róla. Mint ilyet emlegeti *A Kelet Népe*-ben (1841) Széchenyi, akinek Kossuth elleni éles és igazságtalan kifakadásai közt ismételten is felhangzik az a roppantul lenéző hangú vélemény, hogy Kossuth a szív és az érzelem politikájában »Lamennais-i — akarom hinni — őszinte mámortul ostorozva« sodródik tova végzetes lejtő felé. Szemére hányja Kossuthnak: »ahelyett, hogy magasb szempontokkal fogná fel s nagyobb vonásokkal tűzné ki, a magyarnak mint nemzetnek mi volna nyavalyája s ezen segíteni mi módon lehetne« — »misericordianus fráter«-kedik, asszonyosan érzeleg, victorhugói borzalmakat fest, »majd megint a legtöbbször jó szivü Lamennais-vel akadunk [így] jól-lehet mindenünnen volna inkább tanácsos elfogadni statusreformatiói recipét, mint az ifjú Gallianak ezen a gyakorlati életbe valóan (!) olly igen mélyen beható apostolátuk«. A »valóban« szó utáni zárójeles felkiáltójele Széchenyinek egymaga jól érzékelteti, milyen kevésbé becsülte Lamennais-t is, de vele együtt Kossuthot is, mint *gyakorlati* politikust. Szerinte mindazok, akik »francia modor szerint működnek«, vagyis »a szív és érzelmek tévutáiba« keverednek, lehetnek »egyenként jobbadán jók, sőt többen közülök megvesztegethetlen becsületűek és cynikai egyszerűségűek«, de a végén valamennyiből kiütközik a forradalmi, vérontó téboly, »holott politikai pályájuk kezdetekor... mindenek felett felebarátaik s az emberiség iránti szeretet szomja hevíté keblüket«. Ilyenek voltak »Mirabeau-tul kezdve Camille Desmoulins, Danton, St.-Just, Marat, Robespierre egész a mai francia propaganda hőseiig szívandalgó Lamennais-vel, Pére Enfantinnal sat«. ⁸⁴

Kossuth indokolt gúnnyal válaszolhatta Széchenyinek ezekre a forradalomtól rettegést lehelő soraira: ha a fent felsorolt francia nevezetességek összegyülehetnének, »nehezen tudnák megfogni, a historia philosophiájának melyik vezérelvénél fogva kerültek egy csomóba«. ⁸⁵ Egyébként azonban, nagyon érdekesen, mind ő, mind a védelmére kelő *Eötvös József* (*Kelet Népe és Pesti Hirlap*, Pest, 1841.) szemlátomást *tudatosan* óvakodnak válaszukban a Lamennais-kérdést felvetni s belebocsátkozni a vele való összehasonlítás jogosult vagy jogosulatlan voltának vitatásába — holott Kossuth is (már 1834 óta), Eötvös is igen jól ismerhette a *Paroles* szerzőjének legnevezetesebb írásait, sokkal jobban, mint Széchenyi, akit a Lamennais gondolatai és munkássága oly kevésbé érdekelték, hogy pl. a harmincas években, — amikor a breton abbé mind a haladó,

⁸⁴ A K. N. első kiadásából idézek, a 49—50. 102—103. 170. lapokról.

⁸⁵ *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*, Pest, 1841. 38.

mind a reakciós európai közvélemény érdeklődésének középpontjában áll — oly sok mindent felölelő naplóiban sem a nevét meg nem említi, sem egyetlen halvány célzást sem tesz reá!⁸⁶ De Kossuth is, Eötvös is igen jól tudták, hogy Lamennais-vel a nyilvánosság előtt a jelentőségének megfelelően sokat foglalkozni vagy nem lehet — a cenzúra miatt — vagy pedig kockázatos dolog.

Kossuth azonban azzal adta (eddig egyetlen ismert) jelét a Lamennais iránti rokonszenvének, hogy a *Pesti Hirlap* egyik első számában (1841. január 9) hosszú tudósítást közölt a megelőző év végén lefolyt párisi esküdszéki tárgyalásról, terjedelmes kivonatban adva le valamelyik külföldi lap nyomán a Lamennais védekező beszédét. Persze az esettel s az ítélettel kapcsolatban mindenféle kommentártól tartózkodnia kellett s a védekező beszédből is az abbé ezen szavait emelte ki különösen: »A családi kapocs és birtoktulajdon, legbelsőbbleg rokonulva az erkölcsi hittel: ezek szemeim előtt első alapjai minden társaságnak.«⁸⁷

A föllendülő magyar időszaki sajtó a negyvenes évek óta — miközben a cenzúra az ellenzéki szellem nyomása alatt kénytelen folyvást engedékenyebbé válni s a bécsi reakció, ha lépésről-lépésre és fogcsikorgatva is, hátrálni — egyre többet foglalkozik, tudományos és népszerű kiadványokban egyként, a nyugati szocializmus jelenségeivel, melyekről persze egyelőre azt állapítja meg legnagyobb kedvteléssel, hogy azok közelebbről megnézve, nem is olyan veszedelmesek, mint a hírük, — hiszen kevés kivétellel forradalomellenesek és magántulajdon-tisztelők. Ezzel kapcsolatban, vagy egyéb (filozófiai) kérdések kapcsán ismételten szó esik Lamennais-ról is, bár elég mellékesen és röviden: az ismertetőik szemlátomást zavarban vannak, hová tegyék, a szocialisták közé sorozzák-e? — látnivaló, hogy forradalmi hangját és szellemét nehezen tudják összeegyeztetni az inkább mégis polgári meghatározottságú szociális alapgondolataival.⁸⁸ Sokat nem beszélnek róla: még a katolikus időszaki sajtóban is csak egyetlen hosszabb cikk foglalkozik a negyvenes években vele, *Ocskouszky Ferenc* beszámolója: »Egy céltévesztett kísérlet Lamennais abbé megtérítésére«. (Religio és Nevelés 1842. április 17.-i - 16. száma.) Ez azt adja elő, milyen szívbe-markoló levelet írt a »romlott szívű« abbénak egy Geramb Mária József nevű trappista szerzetes még 1837-ben, biztatva őt, hogy együtt zárándokoljanak Rómába és ez a »mennyből levetett angyal« ott esedezzek bocsánatért »pokolszépségű munkája« (a Paroles) és más szörnyűségei miatt. Sajnos, kesereg

⁸⁶ Csak forradalomalatti lázas tépelődései közepett tér vissza egyszer Lamennais-re, 1849. aug. 11-i naplóbejegyzése szerint: »Paris kann geheilt werden, wenn z. B. Lamennais et Co ausgemärzt [!] sind!« (talán még Bécsen is lehet segíteni, folytatja, csak a teljesen megromlott Pesten nem!). L. *Károlyi Árpád* kiadványát: *Gr. Széchenyi István döblingi hagyatéka* I. Bp. 1921. 372.

⁸⁷ A *Poisson* i. m. 304. lapján idézett eredeti szöveg: »la famille et la propriété, intiment liéés aux croyances morales sans lesquelles nulle vie, sont les bases premières de toute société.«

⁸⁸ L. *Tudománytár* 1840. (Értekezések VIII.) 1841. (Ért. IX.) 1843. (Ért. XIV.) *Szontagh Gusztáv*, ill. *Pauler Tivadar* cikkeit.

Ocskovszky, a kegyes biztatásnak nem volt foganatja, az abbé megérdemelten börtönbe került, de onnan már ki is szabadult — bárcsak megjavultan!

A »bukott angyal« nevét tehát már »börtönviselt« volta miatt sem nagyon emlegették — még ha egyébként merték volna is —, de »pokolszépségű« sorai nem egykönnyen mentek feledésbe. A fiatal *Kazinczy Gábor* a nagytekintélyű *Athenaeum*-ban már 1840-ben (I: 182., 106., 236. hasábok) megszólaltatja »Franciából« cím alatt három, a szerzőt a cikkek alatt *nem* (csak a folyóirat mutatójában) jelző fordítmányában a *Paroles*-t, lefordítva — és az eredetinek finom szépségeit meglehetősen elejtegetve — »*Egyesület*« címen a VII., »*Szeretet*« címen a XV. fejezetet (ezeket fentebb mi is közöltük) és az egészen érzélgősen vallásos XVII.-et, »*Gondviselés*« címen. A cenzúra ezeket a magukban igen ártalmatlan fejezeteket nyugodtan átengedhette, ha nem volt alattuk a »berüchtigt« név — legföljebb utólag téphette a cenzor a haját, amikor a mutatóban a név mégis csak felbukkant.

Az 1843-44-i országgyűlésen — ahol a haladó szellem, a liberalizmus egyik nagy reformeredményeként könyvelhette el a vallásegyenlőség terén bizonyos mértékig elért haladást — emlegetni ugyan szintén nem emlegették még a forradalmi és republikánus ex-abbé *nevét*.⁸⁹ De *gondolatai*, hozzáméltó nemes tolmácsolásban mégis csak megcsendültek a bátor *Wurda Károly* kanonoknak, a győri káptalan követének ajkán, aki 1843. június 12-én (a két — dunai és tiszai — kerület egyesített ülésében) papi követtársainak rettentő elszőrnyedésére a vallásbéke megteremtése érdekében emelt szót s nyíltan megmondta, hogy erre nincs más út, mint »a teljes vallási szabadság«, a »szabad ország, szabad alkotmány, szabad vallás«. Ugyanez okból állást foglalt a »magyar nemzetik«, tehát felekezetenlküli iskolázás mellett is és később, papi követtársai felförmedésére válaszolva kijelentette, hogy ő csupán »státuspolgári« elveket mondott ki, s lelkiismerete semmi olyannal nem vádolja, ami a katolikus egyház méltóságával, tanításaival, elveivel vagy érdekeivel ellenkezik.⁹⁰ Mindez nem egyéb, mint a L'Avenir Lamennais-jének és körének ismert álláspontja, (sőt a felekezeten kívüli közoktatás tekintetében azt felülhaladó — mert maga Lamennais jó darabig még a *Paroles* után is a »keresztény« iskola »szabadságáért« küszködött s csak 1848 körül látta be ez álláspontja haladásellenes naívságát!) Ez elég volt arra, hogy a kiváló papot az országgyűlésből visszahívják s az egyházi tekintély erejével elhallgattassák. De övé maradt a dicsőség, hogy a »szabad egyház szabad államban«

⁸⁹ *Kovács Ferenc* hatkötetes nagy kiadványában: *Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, Bp. 1893–94. — sehol nincs szó róla, hogy L.-t nevének nevezték volna, holott erre egyéb tárgyaknál is, de a vallási és egyházi kérdésekben (l. a fenti műből kiemelten kiadott részletet is: *Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások naplója a papi javakról*, Bp. 1893) kiváltképpen sok alkalom adódott volna. Még a legantiklerikálisabb szónokok is — így pl. *Palóczy László*, aki ezen az országgyűlésen *Szemere Bertalannal* együtt már a főpapi javak részleges szekularizációját indítványozza és aki igen szeret derűre-borúra idézni olvasmányaiból — óvakodnak kiejteni a L. nevét.

⁹⁰ *L. Kovács F.* i. m. I. köt. 301–02. 312.

nagy haladó polgári programját katolikus pap létére, legelsőnek merte formulálni a magyar törvényhozásban.

Protestáns egyházi oldalról viszont jó későn, már csak a forradalom évében kezdenek vele foglalkozni (és ez a foglalkozás azután is egészen gyér és egyáltalán nem mélyreható). A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1848. évfolyamában, a 460. stb. hasábjon olvasható »Daru-« nak (*Fabó András* evangélikus lelkésznek, aki később jónevű, szorgalmas történetkutató, akadémiai I. tag volt) »Lamennais, a francia reformátor« c. cikke, amely Lamennais-nak az evangéliumfordításaihoz fűzött reflexióiból (»Les Évangiles. Traduction nouvelle avec des notes et des réflexions à la fin de chaque chapitre«, 3. kiad. 1848) fordít le egy-néhányat s azokból, és Lamennais egész munkásságából azt a következtetést vonja le, hogy itt van az új reformáció ideje: az egyháznak kultuszi és hitterjesztő intézményből »erkölcsi intézetté« kell válnia. Nem dogmákra, nem misztériumokra van már szükség, hanem erkölcsi elvekre, mert ezek Krisztus akarata szerinti alaptörvényei az istenországának. »A katolikus egyház, mint egyedül üdveztő, a protestáns egyedül üdveztő hitével, pápa- és státusegyház, el fognak enyészni; az erkölcsi közösség, Krisztus valódi egyháza, a keresztyén vallás fennmarad...« Lamennais politikai forradalmiságáról, haladó szociális követelményeiről egy szót sem szól a különben olvasott, jámbor falusi lutheránus pap; de *ennyinek* az elmondása is nagy szó volt akkor tőle.

E tekintetben sokkal finomabb szimatja volt *Udvardy Ignác* veszprémi kanonoknak (1810—1874; 1858-tól akadémiai I. tag, egyházjogi író), aki nemcsak a »*Religio és Nevelés*« 1848. ápr. 30-i számában megindult és több számon át folyó »*Baj és ír*« c. cikksorozatában indult ki »egy lelkes francia író jószavaiból«, amelyek alatt alighanem Lamennais-nek valamelyik 1834 előtti írását kell érteni, (hogy azután azok alapján a bajbajutott egyház megsegítéséről bölcselkedjék) —, hanem még azt a nem közönséges vakmerőséget is elkövette, hogy az indexretett »*Le Livre du Peuple*«-t »fertőtlenítette« s *forradalomellenes óvszerként* szolgált vele a »félrevezetőktől« féltett szegény magyar népnek. Így jött létre — Lamennais-től ellopva és eltorzítva, nevének gondos elhallgatásával — az ő első terjedelmesebb, de megbízhatatlan nyomtatott magyar tolmácsolása: »*Őszinte szózat a néphez, melyet francia eredetiből átdolgozva s hazánk jelen viszonyaira alkalmazva közrebocsátott Udvardy Ignác*« (Veszprém, 1848, 8-rét 51 lap)⁹¹ Az együgyűen ravaszkodó klerikális fércelmény persze csak az »épületes« részleteket hagyogatja meg az eredetiből és azoknak lefordításában nemcsak a stíluszépségeket nem bírja távolról sem érzékeltetni, hanem itt-ott még durva nyelvi félreértésekbe is beleesik. (Őszerinte pl. a »*veilles*« = »virrasztások« szó »aggkort« jelent, ami pedig = *vieillesse*; stb.) Egyébként minden »ártalmasabb« passzust elhagy és a maga kegyes és lapos erkölcsi intelmeivel pótol vagy feldoz ki. Újra meg újra emlegeti a »józságot«, aminek intelme Lamennais-

⁹¹ Ki volt állítva az 1848—1948. *Centenárius Kiállítás* anyagában s ennek ily című katalógusa 39. lapján meg van említve, hogy Lamennais »hatása alatt« keletkezett.

nak még ebben az aránylag legnyugodtabb hangú írásában is alig fordul elő. A mű eredeti gondolatmeneteit felhigítja, ott egyáltalán elő sem forduló toldásokkal: hosszan fejtegeti például, hogy a világi felsőséget, az egyházat és a papságot mennyire kell tisztelni. Egészen szemérmetlen módon forgatja ki léptenyomon Lamennais-nek minden, a forradalmi szellemnek kedvező gondolatát, csak mérséklő fordulatait, meg pompás képeit és ragyogó színeit használva fel (persze hihetetlenül esetlen kézzel) a hatás kedvéért. Csak egy példát idézünk, amelyből valamennyi többit is megismerhetjük. A mű VI. fejezetéből csak az első három bekezdést fordítja le (az egyéni jog sérthetetlen; de az ember a maga életének teljességét csak a társaságban fejtheti ki; meg kell alkotni a »famille universelle«-t; a tengerparton álló magános fa kipusztul) —, de amikor azután Lamennais az elrabolt *népjogokról* kezd beszélni, a jogtalan nép kizsákmányoltatását festi lángoló szavakkal, akkor a kanonok úr helyett már a saját nótájára gyűjt rá: »Ne hallgassatok tehát azokra, kik a társaséletben minden függést és alárendeltséget kiirtani akarván... éretlen göggel az önfelségiség vészes tanait hangoztatják... kik a teljes boldogság — és jólétnek itt a földön és pedig talán munka, fáradság és szenvedés nélküli könnyű elérhetésével ámítanak... Jogotokat megismerve, szilárdítva; saját érdektöket védhető módokkal ellátva; a törvényhozás és a közügyek vezetésébe lehető s célszerű befolyhatásban részesítve vagytok. *Ha mindezzel okosan éltek, ha a társaséletben kitűzött hivatásoknak becsületes és munkás szorgalommal megfeleltek, ha a rend, igazság és béke érdekében hozott törvényeket és a törvényes felsőbbiséget tiszteletben tartjátok, akkor sok másképen lesz a földön...*« (19—20. lapok. Kiemelés Udvardytól.)

Így zengett a körmetlenített és fogatlanított gall oroszán szózata — a klerikális fuvolára áthangoltan! Az mindenesetre tragikus valóság, hogy a Lamennais egész életén és 1834 utáni írásain is átvonuló gyógyíthatatlan hasadás csakugyan *adhatott* alkalmat a gondolataival és műveivel való *ilyen* irányú visszaélésre is. De szerencsére voltak Lamennais-nek olyan magyar ismerői is, akik tisztességes módon és az ő valódi szellemének megfelelően merítettek belőle. Két kisebb jelentőségű közírónk (*Nagy Károly*; *Daguerréotyp*, Pozsony 1841; I. a mű 262—263. és 282—284. lapjait; *Benczúr János*: *A szabadság és társadalmi rend elméletei*: 1843-ban jutalmazott akadémiai pályamunka, de csak 1848-ban jelenhetett meg, ismételt átdolgozás után, I. a mű 180—181. lapjait), felismerhetőleg lamennais-i filozófiai, illetőleg politikai fejtegetéseket reprodukál művük egy-egy rövid szakaszában (de L. nevét — érthetőleg — csak Benczúr említi meg). *Táncsics* pedig, mikor a sajtó felszabadultával javítva és bővítve másodszer is kiadhatja »*Hunnia függetlensége*« c. művét, (Buda 1848) annak (csak a 2. kiadásban szereplő) »*Toldalék a központosításhoz*« c. fejezetébe elég híven lefordítja a Paroles VII. fejezetét (forrást és szerzőt *megnevezve*), annak illusztrálására, hogy mi mindent lehet elérni az erők egyesítésével. *Táncsics* ugyan annyiban félreviszi Lamennais gondolatainak eredeti irányát, hogy az egyesülés szükségét *nem* társadalmi-gazdasági vonatkozásban emeli ki, hanem

a maga naív szociális sovinizmusával, így : »ha magyar nemzetiségünket fenn akarjuk tartani, a bennünket körülvevő elemek közt egyesülnünk szükséges«. (191.) De annál pompásabb, amikor a parabola lefordítása közben Tánicsicsból még a Rómát elhagyott papi szerző ellen is kiütözik antiklerikalizmusa; szinte látjuk, amint csendes gúnyral a szakállába mosolyog, mikor a fejezet vége felé az »És midőn már imádkoztak« szavak után zárjelben odaveti a következő megjegyzést : »(természetesen az imádságra még nem érkezett segély, mit szerző ugyan nem mond)«. ⁹² A »keresztény szocializmusnak« ez a kis Tánicsics-mondat Magyarországon talán a legelső és máig egyik legjobban talpraesett bírálata.

De szabadságharcunk még sem mult el anélkül, hogy irodalmában szóhoz ne jutottak volna a Lamennais legforradalmibb igéi, politikai egyéniségét legélesebben jellemző gondolatai is a Paroles-ból. Kornis Károly (1822-1863), a regénybe illő életpályát megfutott, fiatal és sokoldalú egyetemi jogtanár ⁹³ »A szabadságról szózat a néphez« c. 20 lapnyi röpiratában (keltezve: Arad, 1849 január, megjelent Szegeden) az akkori magyar köztársasági propaganda egyik legerőteljesebb megnyilatkozását teszi közzé, elszánt és szenvedélyes antidinasztikus éllel. Maga Kornis nem elsőrendű stilisztá, ellenben folyvást akadunk nála hatalmas felépítésű és izzó színekben játszó gondolatmenetekre és képekre — és ezek egytől-egyig mind a Paroles-ból vannak átvéve, részint kisebb darabokban, részint a tárggyal összefüggő egyes fejezeteknek (az általunk e tanulmányunkban közölték közül a VII-nek, a XIII-nak, a XXXV-nek, a XXXVI-nak, a XXXIX-nek) bővebb vagy kivonatosabb fordításában, illetőleg átírásában. Forrását és a szerzőt sehol sem nevezi meg, sőt azzal az ártatlan ravaszkodással él, hogy a XIII. fejezet átírását így vezeti be : »Már régi szent atyáink írtak azon tanácskozásokról, melyeket a királyok tartanak. . . .« ⁹⁴ — de ezzel az elhallgatással nyilvánvalóan nem plágiumot akar leplezni, vagy a már nem létező cenzúrát megtévesztetni, hanem egyszerűen a katolikus alsópapság szabadságharcunkhoz hű tagjainak nem akarja elrontani a szájaizét azzal, hogy megnevezetten Lamennais-re, a »főapostatára« hivatkozzék, a valamennyi közül »legveszedelmesebb« írásából idézve. Kornis, akinek testvérbátyja, József, a későbbi gyoroki plébános maga is honvéd táborigazgató volt a szabadságharcban, tudta jól, s épp ebben a röpiratában meg is írja, hogy a Habsburgok egyéb, általa a legerősebb színekkel felsorolt bűnei mellett az egyik legsúlyosabb az is, hogy a főpapságot óriási zsíros javadalmakkal lekenyerezik s ezek aztán, ahelyett, hogy a nép ügye mellé állnának, kényükön élnek (Zichy Domokos szeretőivel dorbézol — írja —, Bémer László sportszerűen kártyázik!) — viszont nyomo-

⁹² Saját kiemelésünk (ugyancsak a 191. lapról idézve).

⁹³ Bővebb feldolgozást is megérdemlő életének adatait l. a Szinnyei J. Magyar Írók Élete és Munkái VI. kötetében, valamint a Hazánk és Külföld 1865. évf. 40. számában Csorba Ákostól »Magyar tudós Braziliában« címmel, ahol azonban Kornis szabadságharci röpiratairól egy szó sincsen.

⁹⁴ Mi emelünk ki.

rogni hagyják és üldözik a Krisztus tanításai mellett apostolkodó közpapokat; »az ily üldözött papok megérdemlik, hogy őket Krisztus apostolainak tekintsük és tetteiket követve, szeretetünkkel jutalmazzuk«. A császári fattyúval pedig, mondja, el kell bánni és ki kell kiáltani a köztársaságot. Az igazságnak, akár milyen késve, győznie kell; ha mi magunk nem, gyermekeink és unokáink élvezni fogják gyümölcseit.

Ebben az iratban szólott bele tehát a Paroles hangja, álcázottan ugyan, de hiteles és forróan lelkes tolmácsolásban, forradalmunk és szabadságharcunk egyik legizgalmasabb szakaszába. Kórnis a Habsburgok régibb és újabb pokoli önkényeskedései közt kifejezetten megemlíti a Lovassy Lászlóval történt elbánást is; nem tudjuk, volt-e tudomása arról, hogy a boldogtalan áldozat ott él Aradtól nem is olyan messze Szalontán, később Erdőgyarakon, és hogy az ő és társai lelke másfél évtizeddel ezelőtt Lamennais lángszellemén gyúlt fel —, de Kórnis röpirata a maga módján elégtételadás volt mind az akkor már megtört és a polgári forradalomból kiábrándult csöndes öreg francia republikánusnak, mind a még csöndesebb magyar élőhalottnak.⁹⁵

Már a hősi küzdelem összeomlása után történt a cári hadseregtől megszállott Debrecenben egy apró, de feljegyzésre méltó epizód. Az akkor 24 éves Révész Imre kollégiumi preceptorhoz és segédkönyvtárnokhoz, — aki a kolerás kórházzá átalakított református kollégiumban a legnehezebb heteken át egyedül viselte gondját az ott felhalmozott nagy kulturális értékeknek —, szeptember folyamán belátogatott egy *Simonovics* nevű fiatal, lengyel nemzetiségű cári tiszt s elkérte tőle olvasásra a Paroles-nak a könyvtárban meglevő egyik legelső, brüsszeli kiadású példányát. Révész oda is adta, mert Simonovics csak néhány órára kérte, — de az bizony soha többé vissza nem hozta. Révész aztán saját pénzén meghozatta és helyreépítelte.⁹⁶ A cári hadsereg tisztjei közül bizonyára nem ez a Simonovics volt az egyetlen, aki megismerkedett a Paroles-lal; a lengyel eredetűekről nem is szólva, azokról az orosz hősokról, akik vértanúságot is vállalva, tiltakoztak az intervenció ellen, Guszevről és társairól bizvást feltehetjük ezt. Jó azonban azt látni, hogy a debreceni megszállás még külön is alkalmat adott egy cári hadseregbe kényszerült fiatal lengyelnek Lamennais-vel való megismerkedésére. (Mellesleg az is értékes adat, hogy a Paroles-t Magyarországon még a legsötétebb hóhéruralom kezdődtekor is — amikor a XIII. fejezet borzalmas látomásai még borzalmasabban alakban öltenek testet és csakugyan »a hóhér lesz a jó fejedelem első minisztere«, — meg lehet kapni könyvárusi úton!)

⁹⁵ Éppen a nevezetes 1849. ápr. 14-i országgyűlési határozat másnapján, 15-én foglalkozott a debreceni képviselőház Nyáry Pál amaz indítványával: rendeljenek az anyagilag is nyomorult helyzetben levő Lovassy Lászlónak »pensiót«. Az ügy elintézését a Ház a kormányra bízta. *L. Pap Dénes: A parlament Debrecenben 1849.* Lipcse 1870. II. köt. 83—84.

⁹⁶ Sajátkezű bejegyzése a könyvtárnoki naplóba 1849. szeptemberről (a nap nincs jelezve). A tiszántúli (tiszavidéki) református egyházkerület levéltárának Révész-gyűjteményében. Kéziratok VI. köt. 50.

Világos után természetesen jó darabig nem igen eshetett Magyarországon egyéb szó Lamennais-ról, mint — a *parentációja* a nemsokára bekövetkezett halála alkalmából. Ezt végezte el igazi inkvizitori gyűlölettel, a *Religio* 1854. márc. 12-i (31.) száma így: »Lamennais mult hó 27.-én bűnbánat nélkül meghalózott. Isten a megtérés végső kegyelmét megvonta a kevélysége által megátalkodott lélektől. Superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.«⁹⁷ A világi burzsoa sajtó, természetesen az osztrák sajtórendőrség parancsolta tartózkodással, mégis sokkal tisztességesebben foglalkozott a nagy halottal: a *Budapesti Hirlap* (1854. márc. 7.), a *Pesti Napló* (1854. márc. 8.), a *Divatcsarnok* (1854. márc. 10.) hosszabban-rövidebben, de érezhető tisztelettel és megindultsággal írják le végrendeletét, halálát, temetését (a B. H. a tüntetéseket is). Az *Új Magyar Múzeum* pedig 1854. márciusi számában (IV. évfolyam 304.) szintén megemlékezve halála és temetése körülményeiről, a következő, valószínűleg magától a szerkesztőtől, Toldy Ferenctől származó szép jellemzést adja róla: »Nincs elsőrangú író, kinek oly és annyi imádója, oly és annyi nagy ellensége lett volna, mint az *Essai* ... és a *Paroles d'un Croyant* híres szerzőjének. A történetírók tiszte kifejezni s megmagyarázni azon rendkívüli lélekforradalmat, melyen Lamennais keresztülment. Nézetünk szerint az ő fejlődése azon kevéssé értett igazságot igazolja, hogy a végletek érintkeznek s az eszmék törvényszerűségének alapján egymásba átcsapnak. Annyi bizonyos, hogy Lamennais a korszak első bölcsészei, első költői közé tartozik«.

Már a tulajdonképeni önkényuralom bukása után, 1860-ban hozta azután nyilvánosságra *Egressy Gábor*, a nagy színművész (az általa szerkesztett és kiadott *Magyar Színházi Lap* 1860. évf. 187. lapján) Lamennais-nek egy, 1845. február 14.-én kelt levelét (sajnos, csak magyar fordításban), amelyet az abbé — az Egressy szerkesztői jegyzetének kissé bizonytalankodó állítása szerint — a magyar szabadságharcban résztvett s Magyarország külföldi ismertetése érdekében lelkesen dolgozott, de már nem egészen 30 éves korában, 1849-ben meg is halt *De Gerando Ágost* francia író feleségéhez, *gróf Teleki Emmához* (a Blanka testvéréhez) intézett. A levelet *Vajda Péter*, a fiatalon elhunyt szabadság- és természetrajongó magyar költő özvegye adta át Egressynek közlésre. Lamennais megköszöni benne a Geoffroy Saint-Hilaire Stefánia asszony útján kézhezkapott Vajda Péter-féle »költeménytöredékek« francia fordítását. »Hála ön szép fordításának, mely képessé tett felfogni a természetes és érzésdús költemények bájait, mik édes ömlengései egy gyöngéd szívnek, hol minden oly tiszta, mellyel együtt merengünk, s melyben rokonérzéssel találkozunk, legyenek azok a belső élet röpke mozzanatai vagy a rajta elvonuló viharok nyilatkozatai. — Hallom, hogy ön nemsokára vissza fog térni azon országba, melynek Vajda Péter dicsőségére válik. — Legyen ön szíves, neki üdvözetemet kifejezni, oly hő szavakban, minők a barátok lelkeit lelkesítik, habár a Gondviselés úgy rendelte, hogy

⁹⁷ »(az isten) a kevélyeknek ellene áll, az alázatosoknak pedig kegyelmet ad.« Jakab levele 4,6. v. ö. Péter I. levele 5,5.

a nagy egyesülés napjáig egymástól elválva éljenek.« Sajnos, mindeddig semmi közelebbit nem tudunk ennek a nagyon megtisztelő levélnek az előzményeiről és arról sem, hogy Vajdának mely írásairól lehetett szó. Vajda maga, bár erre a levél hangja és tartalma ugyancsak felbátoríthatta, nagy francia írotársával személyes levélbeli érintkezésbe aligha léphetett: akkor már javában folyt ellene az üldözés »Erkölcsi Beszédek« miatt, Lamennais levelének kelte után pontosan egy évvel pedig már behantolták korai sírját. Föl lehet tenni, hogy Lamennais-nek Vajda írásaiban a rokonszellem mellett leginkább a pompás ritmikus próza és a természetfestés tetszhetett, s ezt a De Gerando-házaspár valószínűleg elég híven vissza is tudta adni franciául. Viszont a Vajda Péter általam ismert írásaiban irodalmi Lamennais-hatást nem találok s ilyenről a rávonatkozó irodalom sem szól. Hogy a Paroles-t s valószínűleg Lamennais más hasonló szellemű munkáit is ismerhette és velük egyetértett: az éppen Vajda Péternél egészen természetes; de az esetleges bővebb kapcsolatok kiderítését rá kell bízunk az ezutáni kutatásra.

A kiegyezést közvetlenül megelőző évek s az azt követő hosszú évtizedek a maguk polgári sajtószabadságával már nem lettek volna gátjai annak, hogy a magyar irodalom behatóbban is foglalkozzék Lamennais-vel. Anyagot bőségesen szolgáltatott volna hozzá a Franciaországban Lamennais halála után rögtön megindult és csaknem parttalanná dagadt monografikus irodalom, amely személyével és eszmevilágával foglalkozott, kéziratban maradt műveit s hatalmas levelezését közzétette, legnevezetesebb írásait folyvást új meg új kiadásokban, bevezetésekkel, kommentárokkal jelenttette meg — jóformán napjainkig alig csökkent érdeklődéssel. De a magyar közviszonyok, tudjuk, 1867. táján és utána, igen lényegesen elütöttek az egykorú francia helyzettől. Franciaországban a burzsoázia fejlettsége és a munkásmozgalom rohamos fejlődése folytán, különösen a nagy 1871. év óta szakadatlanul és soha meg nem szűnt lendülettel folyt a társadalom valamennyi haladószellemű rétegének éber küzdelme a klerikális reakció ellen (amelynek erejét az 1905-i szeparáció sem tudta és pusztán polgári alapon nem is tudhatta megtörni). Ebben a küzdelemben igen jó ideológiai fegyvernek bizonyult a Lamennais-vel való folytonos foglalkozás, akit persze ugyanakkor a klerikális reakció is meg-megfestegetett a saját céljaira (néha egészen gazdag dokumentációjú művekben), szánakozva »elcstén« és rámutatva, hogy, ha a pápához hű marad, nevét ma az egyházatyáké mellett emlegetnék. Magyarországon viszont a feudálkapitalizmussal és a finánciókével legbelsőbb közösségre lépett klerikálizmus túlhatalma ellen a küzdelem — a haladó polgári háttér viszonylagos kiépíttelensége és a munkásmozgalom lassú fejlődése következtében — sem éberség, sem ideológiai felkészültség dolgában nem érte utól a franciaországbelit. És épp ennél fogva, a másik oldal, a klerikális reakció sem nagyon törte magát az irodalmi téren való védekezéssel, amikor gazdaságilag és politikailag még az 1894-95. évi »szabadelvű« egyházpolitikai törvényhozás után is lényegileg bevehetetlennek látta a maga sáncait.

Ezért minálunk nem lehetett várni, hogy a különben is nehezen megérthető nagy magános franciának bonyolult összetételű alakja és pályája iránt nagyobb-arányú érdeklődés induljon meg, akár haladó szellemű, akár reakciós oldalról. *Kautz Gyulának*, a fejledező magyar ipari és kereskedelmi nagytőke nemzetgazdaságtani főideológusának már a hatvanas évek elején megjelent egy hosszú tanulmányorozata »a szocializmus és kommunizmus rendszerei«-ről⁹⁸ s ebben egészen röviden szól Lamennais »socialistikai rendszeréről« is, megállapítván róla, hogy az »kiválólag vallási-teológiai színezetű«, — de egyébként nem mond róla semmi lényegesen és egyénileg jellemzőt, ellenben megdicséri, hogy az átalakulást nem »a kényuralom és erőszak segédelmével« akarja keresztülvinni. Ennél behatóbban és rendszeresebben sem burzsoa, sem klerikális részről nem foglalkoztak vele magyarul mindmáig. Az a két tanulmány, amely róla katolikus egyházi folyóiratokban megjelent,⁹⁹ még a katolikus egyházirodalmi mérték alá állítva is bántó példája a felszínes mellébeszélésnek, Lamennais legnagyobb mondanivalói álmatag elmosásának: sem az *Essai*, sem *L'Avenir*, sem a *Paroles* szerzőjét nem lehetett a maga eredetiségében és nagyságában megismerni, vagy akárcsak megsejteni egyikből sem. Úgy látszik, az íróknak nem is ez volt a céljuk. De protestáns részről sem törekedtek a Lamennais tanulmányozása terén elragadni a katolikusoktól a pálmát. Egészen feltűnő, hogy még a francia protestánsok sem foglalkoztak vele számbavehető módon (pedig ezeknek már a nyolevanas évektől kezdve az ottani számarányukat messze meghaladóan gazdag szociális vonatkozású s egyes esetekben merészen haladószelemű irodalmuk van) — a magyarok annál kevésbé. A *Sárospataki Füzetek* XI. (1867.) évfolyamának egy könyvismertetője (*J...a Gy...a* jeggyel) a 869. laptól kezdve német forrás után ismerteti *Guizot*-nak egy 1866-ban megjelent művét. (»Méditations sur l'état de la religion chrétienne«), amelyben az önelégült francia forradalomellenes burzsoáziának ez a jellegzetes megtestesülése röviden, de alaposan leszedi a keresztvizet a »rosszhírű Lamennais«-ről, csak annyi érdemét ismerve el, hogy ő »a keresztény ébredés előmozdítója volt, ha később cserben hagyta is azt«. Ezen túlmenőleg a magyar protestáns irodalomban mindmáig semmi komolyabb érdeklődés nem volt tapasztalható Lamennais iránt.¹⁰⁰

Azonban mégis csak protestáns íróé, sőt lelkészemberé lett az érdem, hogy elkészítette és kiadta a *Paroles egyetlen nyomtatásban is megjelent magyar*

⁹⁸ *Budapesti Szemle* XIII., XIV., XV. I. kötetei 1861—62. — L.-ről a XIV., köt. 379. lapján van szó.

⁹⁹ *Surányi János: Lamennais és a modern kor vezéreszméi*, *Katholikus Szemle* XV. (1909.) évf. 335—349. — *Meszlényi Antal: Lamennais köre s a katolikus újjászületés*, *Vigilia* IV. (1938.) évf. 504—515. — Szintén katolikus nézőpontból, de az előbbi két szerzőnél sokkal komolyabban és nagyobb hozzáértéssel foglalkozik L.-vel az a rövidségében is érdekes előszó, amelyet *Nizsarovszky Endre* írt a *Kereszténység és demokrácia* c. kötet elé Bp. 1946.

¹⁰⁰ Talán még *Dobos János*nak, a maga idejében erősen túlértékelt, az eredetiségkedést kedvelő ceglédi prédikátornak egy-két bizarr öregkori írásában csendülnek meg leginkább némi Lamennais-reminiscentiák. *L. Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1871. 1099. és u. o. 1876. a dec. 31-i vezércikkben.

fordítását.¹⁰¹ A fordító, *Rácz Károly* (1842—1925) sok hányódás után végre a Krassószörény megyei, akkor Szapáryfalvának nevezett község (ma Tipari, a Román Népköztársaságban) református telepes egyházának lett és maradt több mint negyven éven át lelkipásztora: emberekkel és nehéz sorsával sokat harcolt, de az irodalomban fáradhatatlanul dolgozott, főszenvedélye a történetkutatás volt, amely téren azonban kevés pozitív érték maradt utána. Sem önéletrajzi töredéke,¹⁰² sem a debreceni kollégium könyvtárában őrzött csekély kézirati hagyatéka nem szól arról, hogy mi inspirálta e fordítás elvégzésére. Azonban az »Új Magyar Athenás (újabbkori magyar protestáns írók életrajzgyűjteménye)« c. lexikon (Bp. 1882—87.) 335. lapján, a róla szóló cikkben a következő, lényegileg csakis tőle magától származható adat olvasható: »Csakhamar [1868. tavaszán] Révész Imre hitta maga mellé segédül [segédlelkészül] Debrecenbe. Örömmel fogadá ezt. Az itt töltött [nem egészen] két év, az egyháztörténeti nyomozásokkal foglalkozó Révész oldala mellett, határozott a Ráczban fölbresztett irodalmi munkásság iránya felett. Az asztalnál, étkezéskor is tudományos, többnyire egyháztörténeli tárgyakról folyt a társalgás, melyről Rácz pontos naplót vezetett. Főnöke egy ízben két francia íróról, La Mennais és Volneyről beszélt lelkesült hangon, mindegyiknek művéből fel is olvasva egy részletet. Itt és ekkor fogamzott meg Rácz Károlyban az »Egy hívő szavai« lefordításának eszméje, mit csakhamar tett követe, s 1869-ben már eladta kézirátát Telegdinek, ki azt 1871-ben adta ki.« A fiatal református lelkész tehát az indítást a Paroles lefordítására ettől a már föntebb is említett idősebb kartársától kapta, akinek a Paroles iránti lelkesedése eszerint húsz évvel a forradalom és a szabadságharc után sem húnyt ki és aki emellett, haladó szellemének másik bizonyóságaként, Volney-ért sem csak ifjúkorában lelkesedett.¹⁰³ A pápai »salatkozhatatlanságot« kimondó vatikáni zsinat (1869—70) küszöbén megvolt a természetes indoklottsága a Paroles iránt protestáns részről felújuló érdeklődésnek, s az sem jelentőség nélkül való, hogy megjelenése éppen a dicsőséges »franciaországi változások« esztendejére (1871) esett. Megjelenésének tényén és történelmi körülményein kívül azonban, fájdalom, semmi egyéb érdemét nem tudjuk megállapítani ennek az egyetlen magyar nyomtatott Paroles-nak. Nemcsak egy sornyi bevezetést, egy szónyi magyarázatot nem ad a műről és szerzőjéről — pedig ez már akkor, majd négy évtizeddel a mű keletkezése és

¹⁰¹ *Egy hívő szavai. Irtá: La Mennais F. Róbert* [!]. Fordította a negyedik kiadás szerint *Rácz Károly*. Debrecen. Kiadta Telegdi K. Lajos. 1871. Kis 8-adrét 119 lap.

¹⁰² *Kálvinista Szemle* 1925. március 14. 90—91. »Egy fejezet egyházunk legújabbkori történelméből«.

¹⁰³ *Volney* (Constantin François Chassebeuf, comte de —, 1757—1820) keleti utazó, liberális politikus, ókori történész és keleti nyelvész. Leghíresebb műve, amelyről itt is szó van: »Les Ruines, ou méditations sur les révolutions des empires« (1791) az enciklopédista filozófia szellemében tartott történetbölcseleti elmélkedés és kíméletlen, de nagyon megokolt valláskritika. Három magyar fordításáról tudok. — Máig megvan a Ruines-nek, valamint a Paroles-nak és a *Le Livre du Peuple*-nek R. I. használta példánya. Lamennais-t, levelezésének bizonyossága szerint, Szentesen egy fiatal katolikus papkollegájával is elolvastatta (éppen az osztrák Concordatum évében, 1855-ben!) és ez neki ezért igen hálás volt.

majd két évtizeddel szerzőjének halála után, a magyar olvasóközönség számára ugyancsak elkelt volna —; nemcsak arról nem vett tudomást, hogy a szerzőnek mi volt a pontos neve, nemcsak annak nem járt utána, hogy a mű későbbi kiadásában ott van az »Au Peuple« előszó és le vannak nyomtatva a XXIII. fejezetben először kipontozott (s éppen a pápára vonatkozó) sorok — tehát sem az egyiket, sem a másikat nem fordította le —; hanem ami a legbántóbb, lépten-nyomon kiderül, hogy nemcsak a francia nyelvtudása nem volt biztos, hanem még a német sem, pedig megállapíthatólag állandóan ott volt előtte (bár nem árulja el!) Börne német fordítása. Egyre-másra követte el a mulatságos »leiterjakabokat«, amelyek miatt fordítása épp oly kevésbé megbízható tolmácsa Lamennais fennszárnyaló gondolatainak és egyszerűségében is ragyogó stílusának, akárcsak Kertbeny K. M. fordításai Petőfi költészetének.¹⁰⁴ Jellemző az akkori magyar helyzetre, hogy a szegény elkésett magyar Paroles még csak ezekkel az ordas fordítói baklövésével sem keltett semmiféle feltűnést: mind az egyházi, mind a világi sajtó agyonhallgatta; még Révész Imre is csak annyit mondott volt munkatársának a fordításáról, hogy »világos és folyékony« (nem igen lehet feltenni, hogy nem hasonlította volna össze az eredetivel, de valószínűleg kímélni akarta egykori szorgalmas káplánját), magának a műnek bemutatására pedig beérte ennyivel: »Hatalmas, sőt bizarr misztikus képletek, folyvást bibliai színezettel s szocial-demokrat köztársasági irányzattal« — amely legutóbbi megjegyzés természetesen olyan tudós embernél, mint aminő R. I. más téreken volt, 1872-ben már sokszorosán sajnálatos tájékozatlanság jele.¹⁰⁵

Az egyetlen igazán színvonalas és méltó hosszabb emlékezés Lamennais-ról *nem magyar* embertől hangzott el Magyarországon. A De Gerando-Teleki család annyira lelkesedett a törhetetlenül szabadságharcos francia népért, hogy még a Kommün bukása után is ki merte mutatni rokonszenvét és részvétét annak hívei és vértanúi iránt. Az özvegy Emma grófnő és gyermekei, meg velük együtt érző liberális arisztokrata rokonságuk hívta meg hazánkba s látta hat évig vendégként szívesen a francia antiklerikálizmus, antibonapartizmus és köztársasági mozgalom egyik tevékeny, nemes alakját, akiből később a Kommünnek a végsőkéig kitartó hőse lett. Ez volt *Louis-Auguste Rogeard* (1820—1896), a nagytudású és finomtollú francia irodalomtudós, aki nem emelkedett ugyan akkora világhírré, mint a Kommünnek más tudományos és művészi büszkeségei (Courbet, a festőművész és Elysée Reclus, a földrajztudós — az

¹⁰⁴ A 7. lapon »agyag«-ról beszél, mely »a holtakat körülveszi.« A franciában (III. fej.) »linceul qui enveloppe les morts«. Ezt fordította Börne »Lein«-nek és értette R. K. »Leim«-nek. A X. fejezetben »szolgai öltöny«-ről beszél, ahol az eredetiben »une société ainsi livrée au brigandage« van (azt hitte R. K., hogy az urasági inasok »livrée«-jéről, libériájáról van szó) stb., stb.

¹⁰⁵ *Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező* III. (1872.) évf. 139. — Itt említem meg, hogy a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1902. évfolyamában *Kapi Béla* (a későbbi evangélikus püspök) közöl »A szociális kérdés és a ker. erkölcstana« összefoglaló cím alatt egy »keresztény-szocialista« szellemű cikksorozatot s ebben a 229—230. lapon lefordítja Börne német szövegéből a Paroles VIII. fejezetének nagyobbik felét, a bérrabság előállításáról, és alap gondolatát igaznak ismeri el. L. nevét és a forrást megemlíti.

utóbbi később nagy ünneplésben részesült Magyarországon is, akárcsak Rogeard) —, de hallatlanul merész írásaiért, melyekkel III. Napoleont és rendszerét annak felkapaszkodása után állandóan ostromozta, ismételten börtönt ült az egyszerű tanárember, majd külföldre bujdosott, Sedan után tért haza, a Kommün alatt a meg nem alkuvó ellenállás híve és bajnoka volt, azután újra kezdte a bujdosást: 1874 augusztusában Ausztriából is kiutasították és ekkor kapott Magyarországon, főként Erdélyben meleg otthont. Némi keresethez azáltal jutott, hogy Budapesten és Kolozsvárt szűkebb nyilvánosság előtt — leginkább egyes arisztokrata szalonokban, elsősorban a De Gerandoékéban összegyűjtött, franciául értő, haladószellemű értelmiségűek számára — igen magas színvonalú előadásokat tartott a francia irodalom nagy alakjairól.¹⁰⁶ A hivatalos magyar politikának ez években egyre inkább a bismarcki német előimperializmushoz való kapcsolódása égyelőre még elég erős ellenhatásra talált a haladó magyar értelmiség befolyásolta franciabarát közszellemben — amire jelentékenyen közremunkált néhány gyökeresen magyar érzésű, osztrák-németellenes erdélyi arisztokrata család is — és így történt, hogy Rogeard éveken át hirdethette magyarországi előadásaiiban, irodalomtörténeti és esztétikai fejtegetések selyemálarcában ugyan, a leghaladóbb politikai eszméket. Attól természetesen óvakodnia kellett, hogy a szocializmusról a Proudhon és a Louis Blanc alapján kispolgári eszmekörén túlmenve is nyilatkozzék a volt hős kommünard — azonban, amikor az ezekről szóló előadásait is megtartotta, az Erdélyben is éber mágnás-reakció már felfigyelt és — negyven évvel későbbi fejlemények sötét árnyékát vetítve előre — a nyilvánosság előtt támadta meg a különben mindig ünnepelt vendég franciát »istentelen« és »vörös« voltaért. *Két grófi támadója pedig nem volt más, mint Klebelsberg Zdenkó (Kunó nagybátyja) és Bethlen István (a miniszterelnök apja)!* A gróf urakkal szemben a kolozsvári református kollégium derék s az irodalomban is jónevű tanárai: *Sámi László, Szabó Sámuel és Hegedüs István* (a későbbi budapesti egyetemi klasszikus-filológus professzor) álltak ki a lapokban mellette és védték nemesen és lovagiasan. De azt már nem tudták megakadályozni, hogy Rogeard előtt a kolozsvári egyetem, — ahol korábban szintén szó volt arról, hogy meghívják vendéglőadásra — be ne csukja kapuit a gróf urak terrorisztikus fellépésének hatása alatt. Mégis igen szépen búcsúztatta a vele együttérző kolozsvári társadalom, amikor 1880 tavaszán, a Kommün egykori résztvevőinek még csak ekkor megadott általános amnesztia folytán, végre visszatérhetett hazájába.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Ezek közül hat tanulmány 1888-ban Győrött »*Képek a francia irodalomból*« cím alatt könyvalakban is megjelent magyarul. Sajnos, a L.-ről szóló nincs közöttük. — Már megelőzőleg, 1865-ben megjelent a III. Napoleon elleni leggyilkosabban satírikus írásának, a »Les propos de Labiénus«-nak magyar fordítása »*Anti-Caesar*« címmel, s a *Fővárosi Lapok* (221.) és az *Ország Tükre* (39.) már ugyanezen 1865. évben rokonszenvesen foglalkoznak vele.

¹⁰⁷ L. az egészhez: *Szikszy Edit, Louis-Auguste Rogeard, egy francia emigráns Magyarországon*, Pécs 1936. (Pécsi disszertációk »Specimina« sorozata 83.). A Horthy-fasizmus légkörétől befolyásolt, de adataiban elég gondos, hasznavehető dolgozat. Itt van feljegyezve, hogy Rogeardról halála után is jelent meg érdemeit méltató magyar cikk a *Vasárnapi Ujság* 1897. 1. számában.

Ez a rokonszenves, nagytudású és úgy látszik, élőszóban is elragadó-előadású volt kommünard tartotta Budapesten 1879. január 3.-án a De Gerando-szalomban azt a Lamennais-előadást, amelyről azután a *Fővárosi Lapok* 1879. január 5.-i tárcájában *L.* jegy alatt beszámoló olvasható. A tárcá keretei, sajnos, nem engedték meg a terjedelmesebb ismertetést, de ami benne van, az nemcsak szépen és tömören van megírva, hanem arra is következtetni enged, hogy maga az előadás alapos tanulmányból fakadhatott, szerető megértéstől sugárzó és magával ragadó stílusú lehetett. Az ismertető szerint az előadás befejező része ilyenformán hangzott:

»Bárminő meggyőződése is legyenek valakinek, lehetetlen, hogy ne szeresse Lamennais-ben az embert és ne bámulja az író: el kell ismernie, hogy ha az igazságot nem is találta meg életének minden részében, azt legalább mindig szenvedéllyel szerette, kiolthatatlan buzgalommal kereste, annak mindent feláldozott: nyugalmat, gazdagságot, rangot, barátságot, boldogságot, s életét ezer veszély, ezer üldözés, ezer viszály közt az emberiség igaz javának keresésére szánta.«¹⁰⁸

Ennél szebb és igazabb magyar sorok Lamennais-ről mindmáig nem jelentek meg — és bizony ezeknek is csak a tolmácsa volt magyar, a szerzője egy, az abbéval rokonlelkű s az igazságért s az emberiség boldogságáért még őnála is sokkal többet szenvedett honfitársa. De bizonyos büszkeségünkre mégis szolgálhat az, hogy ő ezeket Magyarország fővárosában mondhatta el akkor, amikor Franciaországban még nem lehetett volna elmondania. Azonban tudjuk, éppen ez az 1879-ik esztendő hozta meg a habsburgi monarchiának a Bismarck Németországgal való szövetségét — a későbbi »hármasszövetség« alapját —, aminek következtében a magyar kulturális politikában is egyre jobban eluralkodott a germánimádat és a szocializmusgyűlölet, meg az »oroszbarát« franciák iránt mesterségesen szított ellenszenv. Ebben a levegőben nem nagyon tenyészhetett további érdeklődés a forradalmak tépettszárnyú breton viharadara iránt. Politikai és társadalomtörténettel foglalkozó művekben — éppúgy, mint egyháztörténetiekben — még a neve is csak a lehető legritkábban hangzott el két emberöltő alatt, annál kevésbbé mutatkozott nyoma valamelyes elmélyedő tanulmányozásának. (A fentebb említett Concha-féle mű az egyetlen kivétel bizonyos tekintetben, de annak sem Lamennais a fő témája és a vele való foglalkozásában, mint láttuk, nincs sok köszönet). Még a magyar filológiai tudománynak a francia forradalommal foglalkozó ágát sem érdekelte, pedig ez egyébként a maga polgári korlátai közt is sok hasznos munkát elvégzett a francia-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásában e hetvenegynéhány esztendő alatt. Irodalomtörténetírásunk mindeddig nem vizsgálta meg, nem lehet-e *Petőfinél* a Paroles hatására találni — hiszen aligha tételezhetni föl, hogy ne olvasta volna, és Az Apostol-nak nemcsak a tartalma adhatna alapot Lamennais-i visszhangok keresésére, hanem még a címe is, ha a Béranger fentebb idézett

¹⁰⁸ Mi emelünk ki.

költeményére gondolunk. A baj azonban az, hogy *Bérangernek ezt a költeményét Petőfi nem igen ismerhette*, mert az tudtunkkal csak Lamennais és Béranger halála után a »Chansons Posthumes« közt látott először, legalább is gyűjteményben napvilágot (vagy az abbé szerénységéből, vagy a dalnok óvatosságából!) Az is bizonyos, hogy Petőfi amilyen sokat és szeretettel emlegeti Bérangert és Lamartinet, barátjuknak Lamennais-nek, tudtommal egyetlenegyszer nem említi még csak a nevét sem — lehet, azért, mert még egy ilyen papi szerző iránt sem látta megokoltnak felfüggeszteni sok keserű tanulással megalapozott véleményét: »...ahol pap emelt szót, ott az igazság megfeszítetik, az igazság szörnyet hal ott.« A (máskülönbén sem nagyon kiterjedt és mélyreható) magyar Liszt-kutatásban is ennek megfelelően sikkadt el Lamennais alakja: hozzáértéssel és rokonszenvvel mondhatni egyedül *Hankiss János*¹⁰⁹ emlegeti, de ő is csak röviden és mellékesen — a többiek hallgatnak vagy felületességeket, néha badarságokat mondanak Lamennais-ról.¹¹⁰ Még az első világháború s a kezdődő Horthy-fasizmus éveinek szinte bálványozott magyar főfilozófusa, *Pauler Ákos* is, »*Liszt Ferenc gondolatvilága*« c., egyébként is inkább csak légius idealista szólamokat és esztétikai szépmondásokat tartalmazó füzetében (Bp. 1922.) megemlíti ugyan, de olyan szuverénul intézi el Lamennaist — akitől aligha olvasott csak egy sort is! — hogy még a nevét is következetesen »*Lammenais*«-nak szedeti.¹¹¹

A szabadság és a haladás szellemében fogantatott, a szocializmust építő és a dolgozó népet szolgáló új magyar tudomány — mind a politikai történeti, mind az irodalomtörténeti kutatás vonalában — még nagyon sok adósságot kell, hogy lerójon Lamennais iránt, halála százéves fordulójának küszöbén. E sorok írója ehhez jelen dolgozatában csak épp az utat akarta megtörni.

VI. »KERESZTÉNY SZOCIALIZMUS«?

Tanulmányunk befejezéséül összegezzük azt, amit Lamennais-nek a szociális kérdéshez és a szocializmushoz való viszonyáról fentebb már esetenként elmondottunk s ezzel kapcsolatban megvilágítjuk az u. n. »keresztényszocializmus« kérdését is, amelynek egyik ősatyjául máig Lamennais-t szokás számon tartani — annak ellenére is, hogy akkor, amikor a szociális kérdés mélyebben

¹⁰⁹ L. *Liszt Ferenc, az író* c. tanulmányát Bp. 1941. és ott felemlített egyéb hasonló tárgyú dolgozatait. — *Isoz Kálmán* »*Liszt, az író*« c. rövid dolgozata (Prot. Szemle 1934. 354—358. szintén jól tájékozott a L.-kérdésben.

¹¹⁰ Pl. *Koudela Géza*, aki *Liszt Ferenc*, Bp. 1936. c. írásában egyetlen félmondattal intézi a Liszt és a L. kapcsolatát (20.), az utóbbiról persze nem felejtve el megmondani, hogy »jakobinus sapkával akarta megfejteni a keresztet.«

¹¹¹ Laikus voltában is meg kell említenem azt a föltevésemet — bár eddig még nem találtam rá az irodalomtudományban támaszt — hogy a *Zola Rome*-jének Pierre Froment abbéjához a legerősebben ható modell alighanem L. volt, csak épp áthelyezve a XIII. Leó-korabeli múlt századvégi római környezetbe, mely azonban egyházi és erkölcsi tekintetben a XVI. Gergely-korabelitől lényegileg nem ütött el.

kezdte érdekelni s a proletariátus követeléseinek jogosultságára ráébredt, már pápától, egyháztól és mindenféle tételes vallásosságtól végleg el volt szakadva.

Láttuk, hogy Lamennais-t az írásaitól megrémült reakciós-ellenforradalmi közvélemény, hazájában és azon kívül, szocialistának, sőt kommunistának tartotta, — ő maga azonban kora egyetlen szocialista vagy kommunista tanával sem vállalt közösséget, csak egy nagyon is egyéni megfogalmazásban volt hajlandó magát szocialistának elismerni. Ő radikális polgári demokrata volt, aki a politikai intézmények forradalmi átalakítására törekedett, elsősorban a királyság elsöprésével. Viszont kétségtelen, hogy a politikai átalakulást nem tekintette *öncélnak* — jóhiszemű, bár téves meggyőződése az volt, hogy egy radikális politikai átalakulás (köztársaság, általános titkos választójog, stb.) automatikusan és szükségképpen maga után vonja a dolgozó nép társadalmi-gazdasági helyzetének javulását is, anélkül, hogy a gazdasági alapon mélyreható rendszerváltozásra lenne szükség. Sohasem látta tisztán a magántulajdon és a kizsákmányolás összefüggését és azt, hogy az utóbbinak megszüntetése nem lehetséges az előbbi »szentségének« fenntartásával. A »keresztény szeretet« folytonos hangoztatásával remélt elérni a megvalósuló demokráciában egy olyan új, altruista közösségi életformát, amelynek pusztán érzelmi és idealisztikus szólammal meg nem valósítható voltát a történelem már az ő koráig éppen eléggé megmutatta. *Ezért* félmajezték később úgy, mint a legelső »keresztényszocialisták« egyikét — és *ennyiben* nem is alaptalanul, másfelől azonban mégsem teljes joggal, mert a »keresztényszocializmus« valamennyi későbbi típusától és irányától eltért abban, hogy ő egyedül és kizárólag a dolgozó és kizsákmányolt tömegek sorsának emelését tartotta szem előtt s ezt a célt sem nyilván, sem titkon nem akarta eszközül használni az egyház és a papság helyzetének bebiztosítására, — hiszen akkor már teljesen kívül állott mindakettőn, sőt szembenállott mindakettővel.

Ennek ellenére Lamennais sem menthető fel annak az ítéletnek a súlya alól, amelyet már a Kommunista Kiáltvány döntő érvénnyel megfogalmazott: »A keresztényszocializmus csupán az a szenteltvíz, amellyel a pap az arisztokraták mérgeledését beszenteli« (Szikra kiadás 1949. 56. lap) — és amelyet Lenin így fejezett ki: »A keresztényszocialisták... a legrosszabbfajta »szocializmust« képviselik és a szocializmus legrosszabb elferdítői...« (Levél Gorkijhoz 1913. dec. Lenin és Sztálin a vallásról, Szikra kiadás 1952. 40. lap.)

Lamennais-nek folyton visszatérő tanítása volt az a bibliai alapokra visszavezethető, de teológiailag legelőször és legnagyobb hatással Ágoston egyházatyától (De Civitate Dei Lib. XIX. Cap. XIV.—XV. V. ö. saját tanulmányommal: »Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban«, Akadémiai értekezés, II. oszt. VI. köt. 3. Bp. 1948. 14. lap) formulázott gondolat, hogy »embernek ember fölött nem lehet impérium«, az ember fölött csak az istennek van uralmi joga, az emberek egymással csak a kölcsönös segítség és tanácsadás viszonyában állhatnak és csak az egyetemes bűnösség következményeképpen alakul ki kö-

zöttük az úr és a szolga viszonya. A tudományos szocializmus szerint is ott kezdődik el az emberiségnek erre a névre méltó igazi története, a nagy »ugrás a szükségesség birodalmából a szabadság birodalmába«, ahol *az embernek ember által való kizsákmányolása s még ennek a kizsákmányolásnak a lehetősége is végleg, örökre és egyetemesen megszűnik*. Az elhatározó, gyökérbeli különbség azonban ott van a tudományos szocializmus és az u. n. »ker. szocialista« gondolat bármely megfogalmazása közt (Ágostontól Lamennais-n át a jelenkorig), hogy :

először csak a tudományos szocializmus tudja kétségtelenül kimutatni, hogy mindenféle, emberek által embereken gyakorolt »impérium«-nak alapja és lényege a *gazdasági* kizsákmányolás, tehát nem elég az elnyomásnak pusztán politikai jelenségeit, társadalmi formáit megszüntetni próbálni avégből, hogy maga a jogosulatlan impérium megszűnjék.

Másodszor : egyedül a tudományos szocializmus nem keres az emberi egyenlőség igazolására semmiféle természetfölötti, tehát irreális megokolást, mert helyesen ismeri fel, hogy minden ilyen megokolás egyben már *ködösítés* is. Nem lehet sem az ember szabadságjogát és- követelését azzal megalapozni, hogy »isten az egyetlen úr« —, mert ebből feltartóztathatatlanul következik az »isten nevében« beszélők impériumra törekvése : sem pedig az emberi szolgaságot nem lehet az »egyetemes bűnösségből« levezetni, mert ez az agyoncsépelet teológiai fogalom legjobb eszköz annak a *valóságos, konkrét* bűnösségnek az elködösítésére, amely az embertársát kizsákmányoló embert és osztályát terheli.

Végül *harmadszor* : mindezekből következőleg a tudományos szocializmus szöges ellentétben van az u. n. »ker. szocializmus« minden, régi és új változatának a végső »megoldásával«, hogy a szolgaság, a kizsákmányolás, általában mindenféle gazdasági egyenlőtlenség és társadalmi baj teljes megszűnése csak egy földöntúli, apokaliptikus szférában, az eljövendő »istenországában« következhetik be. »*A munka birodalmát a földön kell megteremteni, nem az égben*«, — mondotta Sztálin csodálatos és megrendítő egyszerűséggel és igazsággal a Lenint búcsuztató beszédében — mert »*a munka birodalmát meg lehet teremteni a dolgozók saját erőfeszítésével*« és a munka birodalma, ahol a munka »becsület, dicsőség, hátorság és hősiesség dolgok«, lehet csupán az emberi boldogság *egyetlen* reálisan megfogható és megvalósítható birodalma is.

»Egykor az óriási Római Birodalom elnyomott és eltiport rabszolgái a kereszténységet tekintették a reménység horgonyának, most úgy fejlődnek a dolgok, hogy a szocializmus lehet (és már kezd is lenni!) az imperializmus óriási kiterjedésű gyarmati államaiban élő sokmilliós néptömegek szabadságzászlaja.« Sztálinnak ezek a még 1923-ban leírt szavai (1. Művei V. köt. Bp. 1951. 372-373. lapok) ma, három évtized múltán a szemünk láttára beteljesülő jóslat erejével és igazságával hatnak reánk, mégpedig nemcsak a gyarmati, hanem általában *mindenféle* emberi kizsákmányolás területeire való vonatkozásban is. Ezzel szemben lényegileg figyelemelterelés volt a »ker. szocialista« gondolat

bármely, akár katolikus, akár protestáns megfogalmazása részéről az emberi egyenlőségnek egyrészt az egyetemes bűnösségre, másrészt a »krisztusi megváltás« egyenlő lehetőségére alapozása. Az egyetemes bűnösség jó festett kulissza volt »a malomtulajdonosok és a földesurak« külön és valóságos bűnösségének elleplezésére, a krisztusi megváltással való missziós biztatás pedig a kettősen vagy még többszörösen kizsákmányolt egész és félgymarmati népek számára jó darabig alkalmas szurrogátum volt a földi, evilági fölszabadulás konkrét, materiális lehetőségeinek pótlására. (L. ehhez V. Kiernan fentebb idézett művét.)

Ettől a teheteteltől Lamennais sem tudott megszabadulni, még abban a legvégső korszakában sem, amikor már az eredendő bűn és a krisztusisteniség dogmáitól is kifejezetten függetlenítette magát. Egyéniségében, pályafutásában, sok szenvedéssel járt nemes harcaiban a történelmileg legjelentősebb vonás nemcsak az a pozitívum, hogy egy adott pillanatban az európai társadalom egyik legreakciósabb táborából, a katolikus egyházból tudott a politikai és társadalmi haladás élére sodorni egy sereg értékes szellemi erőt, francia hazájában is, de azon kívül is. Hanem még inkább az a nagy negatív tanulság, hogy mindenféle vallásos alapon elgondolt, akár szelídebben, akár radikálisabban elképzelt társadalmi átalakulás, még ha azt az egyénileg legjobb hiszemű és legönfeláldozóbb embernek hirdetik és munkálják is — lényegében nem egyéb, mint zsákkutca.

IRODALOM

Lamennais művei közül a legnevezetesebbek, korabeli és későbbi kiadásokban, meglehetősen bőséggel megtalálhatók a budapesti és vidéki nagyobb közkönyvtárakban. Azonban nagymennyiségű kiadott levelezéséből, valamint a rávonatkozó, özönné dagadt irodalomból Magyarországon alig van meg valami. Csak magánkönyvtárból — Hankiss János baráti szívességéből — tudtam használatra megkapni a Duine-féle műveket. Három kisebb jelentőségű újabbkeletű L.-monográfiát külföldről kölcsönöztem ki (a budapesti egyetemi könyvtár szíves közvetítésével), de éppen a régebbi standard-műveket, amilyen pl. a fentebb említett Boutard-féle, sajnosan nélkülözni kellett, pedig ismeretük még e vázlatos tanulmány készítéséhez is felért volna.

Mindenesetre az általam sokszor idézett Duine-féle életrajz az, amelyet pontosságban és részletbőségben a keletkezés óta eltelt három évtized alatt sem igen múltak felül, legföljebb részletkérdésekben juthattak tovább nála. Ugyanezt lehet elmondani ugyanennek a szerzőnek következő című munkájáról is: *Essai de Bibliographie de Félicité Robert de la Mennais, comprenant plus de 1300 articles, brochures ou livres . . .* Paris 1923. VII. 133 8-rétű lap. Ez a felettébb gondos (bár maga elismeri, hogy nem hiánytalan) összeállítás gazdagon tájékoztató képet ad mind a L. irodalmi termeléséről, mind a rávonatkozó irodalomról, s mindenkinek evvel kell konzultálnia, hogyha a L.-témába bele kíván mélyedni.

Ide csak azokat a műveket jegyzem föl, amelyeket egészben vagy részben áttanulmányoztam ugyan e dolgozatomhoz, de a szövegemben, illetőleg lábjegyzeteimben nem idéztem belőlük és nem hivatkoztam rájuk.

Ballagi Géza: *Az 1839–40-i országgyűlés visszhangja az irodalomban.* Bp. 1890. Akadémiai székfoglaló értekezés.

Bölöni György: *Hallja kend Tánácsics!* Bp. 1946. — Rokonszenvesen ír L.-ről, de Tánácsicsal kapcsolatban semmi újat nem mond róla.

Bréhat, René: *Lamennais le trop chrétien.* Paris 1941. — A szerző breton orvos; egyfelől lokálpatrióta szemlemben, másfelől psychopathologiai alapon próbál újat adni.

Crétineau—Joly, J.: *L'Église Romaine en face de la Révolution.* 2. kiad. II. köt. Paris 1860. — A L. iránt akkor még friss ultramontán gyűlölködésnek egyik legvisszataszítóbb terméke.

Faguet, Emile : Lamennais. Revue des deux Mondes 1897 ápr. 1. — A valamikor nagyra-
értékelt polgári esztétikus és közíró egyik gyöngé csevegése.

Farkas Gyula : A »Fiatl Magyarországa« kora. Bp. 1932. — Sejtelve sincs L.-hatásról.

Ferenczi Zoltán : Petőfi és a szocializmus. Bp. 1907. — A lehetősége sem vetődik fel benne
L. hatásának, de legkitűnőbb Petőfi-kutatóinkat és monografusainkat sem foglalkoztatta eddig
ez a kérdés.

Fournière, Eugène : Les théories socialistes au XIX. siècle de Babeuf à Proudhon. Paris
1904. — Marxista alapozottságú, komoly áttekintés.

Haraszti, Emil : Die Autorschaft der literarischen Werke Franz Liszts. Ungarische Jahr-
bücher 1941.

Horváth Mihály : Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I. köt. Genf 1864.

Kapp, Julius : Liszt. Eine Biographie. 15–18. kiad. Berlin 1922.

LA MARA kiadásában :

Franz Liszt's Briefe. Leipzig. I. köt. 1893. V. köt. 1900. VII. köt. 1902. VIII. köt. 1905.

Franz Liszt's Briefe an seine Mutter. Leipzig 1918.

Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. Leipzig 1899.

Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. I. köt. Leipzig 1895.

LAMENNAIS következő művei (a szövegben idézettek kivül) :

De l'absolutisme et de la liberté (Dialoghetti). Bruxelles 1836.

Politique à l'usage du peuple. 4. kiad. Paris 1839. I–II. köt. A Le Monde-ban — 1837-
ben — továbbá a Revue des deux Mondes-ben és a Revue du Progrès-ben közölt cikkei.

Esquisse d'une Philosophie I–III. köt. Paris—Leipzig 1840.

L'Esthétique de Lamennais. Sélections sur l'Art et le Beau. Publiées avec un Avant-Propos
par Hubert Perquin. Paris 1930.

Liszt : Correspondance de Liszt et de la Comtesse d'Agoult. I. köt. 1833–1840. II. köt.
1840–1864. Paris 1933–34.

Lösch, St. cikke Lamennais-ről *Lexikon für Theologie und Kirche* 2. kiad. 1934.

Metternich : Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. V. és VII. köt. Wien 1882. 1883.

Müller (később Molnos) *Lipót : Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában. Egye-
temes Philologiai Közöny* 1923. 164–180. — L.-hatás nem foglalkoztatja.

Nagyivánné Barhó Margit : Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban
1767–1852. Bp. 1934. (Német philologiai dolgozatok LIX.).

Raabe, P. : Franz Liszt. I. Liszt's Leben. Stuttgart—Berlin 1931.

Richard, Gaston : La Question Sociale et le mouvement philosophique au XIX-e siècle.
Paris 1914. »Le Mouvement Social Contemporain«-sorozatban. — L.-ről és hatásáról elég rész-
letesen szól, de teljesen burzsoa szemlélettel és antimarxista beállítottsággal.

*Stein, Lorenz : Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere
Tage.* II. köt. Leipzig 1850. Ez a könyv, — amelybe bele van dolgozva Steinnek már 1842-ben
megjelent, Magyarországon is nagy hatást keltett műve : »Der Socialismus und Communismus
des heutigen Frankreichs« — nemcsak a maga korában, hanem még azután is évtizedekig a
legkomolyabb s aránylag legfoglalatlanabb tájékoztató volt a polgári tudomány részéről a
Marx-előtti francia szocializmus irányaira nézve. Még mai marxista szerzők is elismeréssel
nyilatkoznak róla, l. pl. *Henri Arvon : »Proudhon et le radicalisme allemand«* c. tanulmányát.
Annales (Économies—Sociétés—Civilisations) 1951 (VI.) évf. ápr.—jún. szám. — Stein a kommu-
nizmus elkerülhetetlen eljövételéről szinte látnoki erővel szól, L.-ről pedig jellemzése után,
a következő szép és igaz sorokat írja : »Was er gelitten, gedacht, geschrieben, ist nicht sein ;
es ist der gewaltige Reflex seiner Zeit in einem starken und tiefen Gemüt, und darum hat die
Wahrheit seiner eigenen Kämpfe einen so mächtigen Wiederhall weit über die Grenzen Frank-
reichs hinaus gefunden.« 410.

Szabó Ervin : Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. 2. kiad. Bp.
1949. — Ez a mű utal először Széchenyi, Táncsics, Kornis K. írásainak L.-vonatkozásaira. De
viszont téved abban, hogy Táncsics szerinte a saját Lamennais-fordítását vitte volna magával
Párizsba.

Teobaldi, Alfred : Die Vorläufer der katholisch-sozialen Schulen in Frankreich (1789–1850).
Gépiratos doktori értekezése a münsteri (Westf.) egyetem jog- és államtud. karán 1923. — Tel-
jesen klerikális szemléletű, L.-t méltatlan kicsinyléssel kezelő dolgozat.

*

Hetekkel e dolgozat nyomdába adása után jelent meg *Sötér István : Eötvös József c.*
kitűnő monográfiája, amelynek értékes, bár szükséztlenül utalásait az Eötvösnél, főképp a
Karthausi-ban föllelhető Lamennais-hatásokra, nagy sajnálatomra már nem tudtam tovább-
nyomozni.